

Verborgen vrouwen: een vergeten groep

Een verkennend onderzoek naar aard, omvang en aanpak van de
problematiek van verborgen vrouwen in de deelgemeente
Delfshaven (Rotterdam)

14 Oktober 2013

Shirin Musa
Elja Diepenbrock

i.s.m. Esther van Eijk

“Niemand kent ze, ziet ze, hoort ze, niemand weet iets van ze; ze zijn niet in beeld gebracht”

[hulpverlener in Delfshaven tijdens interviewsessie, augustus 2013]

Copyright: Stichting Femmes For Freedom / de auteurs, oktober 2013

Uit deze rapportage mag geciteerd worden met bronvermelding

Indeling

Voorwoord	7
1. Inleiding	10
2. Werkdefinitie en methode van onderzoek	18
3. Resultaten	26
4. Conclusies en Aanbevelingen	92
Bijlagen	103

Voorwoord

Op 13 november 2012 nam de gemeenteraad van Rotterdam de motie 'Realisatie Aanpak Verborgen Vrouwen' aan. De aanleiding van deze motie was het in september 2012 gepubliceerde onderzoek van het Verwey Jonker Instituut naar verborgen vrouwen in Amsterdam.¹ De problematiek van verborgen vrouwen heeft sinds 2006 al de aandacht van de gemeente Rotterdam, maar er waren, zoals uit de motie zelf blijkt, tot op dat moment geen concrete stappen gezet om de leefsituatie van verborgen vrouwen in Rotterdam te verbeteren en de problemen waarmee zij te maken hebben daadkrachtig aan te pakken.² Naar aanleiding van genoemde motie is er in het voorjaar van dit jaar een expertmeeting georganiseerd door de Dienst Maatschappelijke Ondersteuning, waarna in september 2013 een pilotproject van start is gegaan met de naam 'InZicht - project aanpak verborgen vrouwen Delfshaven'.

Omdat Femmes for Freedom bijna dagelijks in aanraking komt met de schrijnende situaties waarin veel van deze vrouwen verkeren, heeft de deelgemeente Delfshaven Femmes for Freedom de opdracht gegeven om, ongeveer tegelijkertijd met de aftrap van deze pilot, een verkennend onderzoek te doen om inzicht te krijgen in de aard en de omvang van de problematiek van 'verborgen vrouwen' in Delfshaven. Het onderzoek dat u nu leest poogt op indicatieve wijze een beeld te schetsen van de problematiek van verborgen vrouwen en de omvang van deze groep. Tevens biedt het inzicht in de zienswijzes, dilemma's, mogelijkheden en onmogelijkheden van de hulpverlening, politie en gemeente. Daarnaast biedt dit rapport informatie over de signalen die hulpverleners en professionals bereiken en het reikt daarmee henzelf en ook beleidsmakers hopelijk nieuwe handelingsperspectieven aan.

Het onderzoek is uitgevoerd van 1 juli 2013 tot 1 oktober 2013 op basis van gesprekken met hulpverleners, ambtenaren, sleutelfiguren, vrijwilligers en ervaringsdeskundigen.

¹ Drost et al., 2012.

² Gemeenteraad Rotterdam (13 november 2012), *Motie Realisatie aanpak verborgen vrouwen*.

Wij danken iedereen voor hun bereidwillige en open medewerking aan dit onderzoek. In het bijzonder wensen wij te bedanken: de respondenten en de ervaringsdeskundigen die hun verhaal met ons wilden delen, Kjille Meijer, Kaisha Fox en Keklik Yücel voor hun adviezen en ondersteuning en deelgemeentebestuurder Jan Jaap Kolkman voor zijn betoonde lef om ons deze opdracht te geven en hiermee dit gevoelige onderwerp opnieuw op de politieke agenda te plaatsen.

Shirin Musa

Elja Diepenbrock

i.s.m. Esther van Eijk

14 oktober 2013

1. Inleiding

Inleiding

*"Mijn man heeft 2 vrouwen. Toen ik met hem samenwoonde, heb ik zeer geleden. Ik werd geslagen en vernederd. Toen de dokter vertelde dat ik zwanger was van een dochter sloeg hij mij om een miskraam te veroorzaken, omdat ik zwanger was van een meisje. Wat huiselijk geweld, bigamie, huwelijksdwang, huwelijkse gevangenschap, isolement en vrouwenhaat met mij en mijn kinderen heeft gedaan? Het heeft het leven van mij en mijn kinderen kapotgemaakt. Ik ben nu sterk en wil weer een menswaardig leven en vechten voor mijn vrijheid en gerechtigheid."*³

*Khadija heeft geneeskunde gestudeerd en is getrouwd met een oncoloog. Zij moest na haar huwelijk bij haar schoonfamilie in een achterstandswijk in Rotterdam-Zuid wonen. Elk contact met haar eigen familie en vriendinnen was verboden en ze mocht niet over haar inkomen beschikken. Toen zij meer privacy eiste, werd haar man door zijn moeder gedwongen om van haar te scheiden. Zij leeft nu in huwelijkse gevangenschap: haar burgerlijk huwelijk is wel ontbonden, maar haar man weigert van haar religieus te scheiden. Haar man is op zoek naar een tweede vrouw, een importbruid uit het land van herkomst.*⁴

De twee hierboven beschreven situaties zijn opgetekend door Femmes for Freedom en spelen zich af in de gemeente Rotterdam. Femmes for Freedom heeft regelmatig contact met hulpverleners, huisartsen, buurtwerkers en wijkagenten die in aanraking zijn gekomen of bekend zijn met vrouwen die verborgen leven, met uitgehuwelijkte vrouwen, met vrouwen die leven in huwelijkse gevangenschap, met vrouwen die ongewild polygaam gehuwd zijn, met vrouwen die in het buitenland zijn achtergelaten en/of met vrouwen die op een andere manier verdwenen zijn uit de Nederlandse samenleving.

Zoals vermeld in het Voorwoord, is - naar aanleiding van het in september 2012 gepubliceerde onderzoek van het Verwey Jonker instituut naar verborgen vrouwen in Amsterdam - door de gemeenteraad van Rotterdam, op 13 november 2012 de motie 'Realisatie Aanpak Verborgen Vrouwen' aangenomen. Omstreeks diezelfde tijd (voorjaar 2013) waren er contacten tussen het deelgemeentebestuur van Delfshaven en Femmes For Freedom over de mogelijkheid van het doen van een verkennend naar de problematiek van verborgen vrouwen in deelgemeente Delfshaven. De deelgemeente heeft Femmes For Freedom gevraagd nader onderzoek in te

³ J. Groen, *Volkskrant*, 17 april 2012.

⁴ S. Musa & M. Zee, *Trouw*, 23 september 2012.

stellen naar de omvang en de aard van deze problematiek in Delfshaven, om zo tot een goede en doeltreffende aanpak van verborgen vrouwen in Delfshaven te komen. De opdrachtverlening door de portefeuillehouder Sociaal heeft geresulteerd tot de publicatie die u nu in uw handen heeft.

Delfshaven: 'een spannende deelgemeente'

[Bron: 'Paspoort Deelgemeente Delfshaven']

Per 1 januari 2013 telde de deelgemeente Delfshaven 74,371 inwoners, waarvan 51,3% man en 48,7% vrouw (bron: Deelgemeente Delfshaven). Delfshaven is een veelzijdige en veelkleurige deelgemeente, of zoals de deelgemeente het zelf formuleert 'een spannende deelgemeente met potentie en groeimogelijkheden'.⁵ Delfshaven kent een zeer gemêleerde bevolking met een relatief hoog aantal bewoners met een migrantenachtergrond. Als we kijken naar het jaar 2012, dan zien we dat

⁵ Deelgemeente Delfshaven (2013). 'Paspoort Deelgemeente Delfshaven'.

28,4% van de bevolking van autochtone herkomst is en de resterende 71,6% een zeer diverse, niet-Nederlandse achtergrond heeft.⁶

Sociale Index Rotterdam 2012

Delfshaven kent ook de nodige problemen op het gebied van overlast, criminaliteit, maar ook op sociaal gebied. De Sociale Index Rotterdam meet, op basis van enquêtes en registraties, iedere twee jaar de sociale kwaliteit van zowel de gemeente als geheel, de deelgemeenten en de wijken. Het instrument kent een score die kan uiteenlopen tussen de <3,9 en de 7,1 en hoger, dat wil zeggen de categorieën "sociaal zeer zwak" tot "sociaal sterk" en alles wat daar tussen zit.⁷

Op de Sociale Index 2012 heeft de deelgemeente Delfshaven (net als Feijenoord en Charlois) een problematische score (4,9) en zit daarmee onder het stedelijk gemiddelde (5,5).⁸ Delfshaven scoort in 2012 0,4 punten lager dan in 2010 en valt daarmee in de categorie 'probleem' (in 2010 was dat 'kwetsbaar'). Delfshaven scoort problematisch op de aspecten 'capaciteiten' en 'sociale binding', en kwetsbaar op de aspecten 'leefomgeving' en 'meedoen'. Drie thema's zijn sociaal voldoende: opleidingsniveau, sociale en culturele activiteiten en sociale inzet; daarnaast zijn inkomen en taalbeheersing twee sociaal zeer zwakke thema's in Delfshaven. De sociaal kwetsbare wijken van de deelgemeente Delfshaven zijn Schiemond, Nieuwe Westen, Middelland en Delfshaven; en er zijn vier sociale probleemwijken, te weten: Bospolder, Tussendijken, Spangen en Oud/Nieuw Mathenesse/Witte Dorp (Sociale Index 2012: 14-15).

Problematisch zijn capaciteiten (geformuleerd als eigenschappen die mensen nodig hebben om mee te kunnen doen in de samenleving, zoals voldoende opleiding, goede gezondheid, voldoende inkomen en voldoende taalbeheersing) en sociale binding (het gevoel van de bewoners bij hun buurt). Uit de Sociale Index is af te leiden dat voldoende taalbeheersing en voldoende inkomen om mee te kunnen doen in de samenleving een probleem is voor veel inwoners van Delfshaven.

Het meedoen (participeren) van inwoners, of beter gezegd van vrouwen, in Delfshaven is waar in dit verkennend onderzoek de focus op ligt. Want

⁶ In het 'Paspoort Deelgemeente Delfshaven' staan de volgende aantallen: Totaal aantal inwoners 2012: 74.372, waarvan 21.135 autochtoon, 10.596 Turks, 9782 Marokkaans, 8541 Surinaams, 5912 Kaapverdiaans, 2706 Antilliaans, 6372 overig niet westers, 6163 Europese Unie, 3165 overig westers.

⁷ De indexscores zijn als volgt: 3,8 en lager (sociaal zeer zwak); 3,9 t/m 4,9 (probleem); 5,0 t/m 5,9 (kwetsbaar); 6,0 t/m 7,0 (sociaal voldoende); 7,1 en hoger (sociaal sterk) (Sociale Index 2012: 4).

⁸ Op de Sociale Index 2012 scoort Rotterdam een 5,5, dit betekent dat de stad Rotterdam kan worden aangemerkt als sociaal kwetsbaar (Sociale Index 2012: 5).

vrouwen die verborgen zijn, letterlijk en/of figuurlijk, doen niet mee aan de samenleving. Wij hebben ons gericht op die vrouwen die niet mee *mogen* doen van hun omgeving, bijvoorbeeld omdat de partner dit niet wil of omdat de (schoon)familie een vrouw niet toestaat contacten te onderhouden met anderen.

Een verkennend onderzoek

Dit verkennend onderzoek heeft tot doel inzicht te krijgen in de omvang en de aard van de problematiek van 'verborgen' vrouwen en in de doeltreffendheid van de bestaande (hulpverlenings-) ketenaanpak in de deelgemeente Delfshaven.

Het doel van dit onderzoek is niet een exact beeld te schetsen van de omvang van de problematiek, dit omdat wij de aard van de problematiek van groter belang achten. Niettemin streefden wij er in de oorspronkelijke onderzoeksopzet naar om een kwantitatief beeld te schetsen van de bestaande problematiek in Delfshaven. Echter, zoals u in hoofdstuk 3 ('Resultaten') kunt lezen, is dit ons helaas niet gelukt, in de zin dat een beredeneerde schatting van het aantal verborgen vrouwen op basis van de door ons afgelegde interviews met de 47 respondenten niet voldoende exact kwantificeerbaar bleek. De redenen hiervoor zijn divers en deze zullen wij later uiteenzetten.

Wij hebben er bovendien naar gestreefd inzicht te krijgen in het dagelijks leven van slachtoffers, de hulpbehoefte van vrouwen, het aanbod van de hulpverlening en de aansluiting tussen hulpbehoefte en aanbod. Om deze reden hebben wij eveneens beoogd met het onderzoek praktische aanbevelingen te formuleren voor de deelgemeente en professionals, zoals buurtmedewerkers, beleidsadviseurs, wijkagenten, huisartsen en geestelijken: hoe met deze problematiek om te gaan, te signaleren en oplossingen te bieden.

Om inzicht te krijgen op deze drie punten (omvang, aard en aanpak) hebben wij de volgende subonderzoeksvragen geformuleerd, deze vragen vormden het uitgangspunt van ons onderzoek:

- Welke vormen en gradaties van verborgen leven door vrouwen in de gemeente Delfshaven zijn er te onderscheiden?
- Waar en bij wie komt verborgen leven voor?
- Wat is de toedracht van de situatie van 'verborgen' vrouwen?
- Welke problemen worden als gevolg van 'verborgenheid' ervaren?

- Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?
- Welke beleidsmatige aangrijpingspunten zijn er om tot een beter beleid en een sterkere regie van/door hulporganisaties te komen?

Om bovenstaande subonderzoeksvragen beantwoord te krijgen hebben wij met 45 respondenten verdiepende vraaggesprekken gevoerd. Deze respondenten bestonden uit professionals en vrijwilligers, werkzaam in verschillende sectoren, zoals welzijn, advocatuur, gezondheidszorg, politie, en de (deel)gemeente. In de verdere rapportage hanteren wij voor deze categorie de term 'professionals/vrijwilligers', hieronder vallen alle voorgenoemde 45 respondenten, waaronder bijvoorbeeld hulpverleners, politieagenten, deelgemeenteambtenaren, etcetera.

Daarnaast hebben wij twee diepte-interviews met een voormalige verborgen vrouw en een dochter van een verborgen vrouw kunnen afnemen (zie hoofdstuk 2, 'Werkdefinitie en methode van onderzoek' en Bijlage 1 voor een overzicht). De resultaten en onze bevindingen worden besproken in de hoofdstukken 3 ('Resultaten') en 4 ('Conclusies en aanbevelingen').

Deze rapportage is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 gaan wij in op de door ons geformuleerde werkdefinitie en gebruikte methodes in dit onderzoek. Vervolgens bespreken wij de resultaten van het onderzoek in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 sluiten wij dan af met onze conclusies en praktische aanbevelingen.

2. Werkdefinitie en methode van onderzoek

Verborgen Vrouwen: een definitie

Voor het uitvoeren van dit verkennende onderzoek hebben wij bij de aanvang van het project een voorlopige werkdefinitie van 'Verborgen Vrouwen' opgesteld. Wij hebben ons laten inspireren door de definitie zoals deze is gebruikt in het onderzoek van het Verwey Jonker Instituut naar verborgen vrouwen in Amsterdam.⁹ In beginsel vinden wij dit een goede definitie, maar toch te beperkt. Wij hebben deze definitie daarom aangescherpt, met als doel de verschillende gradaties van verborgenheid mee te kunnen nemen. Wij hebben in de uitvoering van ons onderzoek derhalve de volgende werkdefinitie gehanteerd.

'Vrouwen die gedwongen door de partner en/of één of meerdere leden van hun (schoon)familie in lichte, matige of ernstige isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van een vorm van directe of indirecte opsluiting, dan wel intimidatie, huiselijk geweld en/of dwangarbeid. Vaak (maar niet in alle gevallen) gaat het hier om vrouwen met een migrantenachtergrond die afkomstig zijn uit een zeer traditioneel niet-westerse cultuur.'

Daarnaast hebben wij kennis genomen van de definitie van 'Verborgene Vrouwen' die de gemeente Rotterdam hanteert in het opzetten van een aanpak, welke luidt: 'Vrouwen die zich bevinden in een isolement, waarbij sprake is van dwang en die ongewenst in deze positie verkeren.' De gemeente onderscheid vier typen verborgenheid: 1) daadwerkelijke opsluiting; 2) sociale controle; 3) irreële opsluiting; 4) illegaliteit en afhankelijke rechtspositie.¹⁰

De gemeente richt zich in de pilot *InZicht* (periode: september 2013 – februari 2014) op opgesloten, verborgen vrouwen in de deelgemeente Delfshaven. Zij gaat dus uit van het eerste type. Wij zijn van mening dat het probleem omvangrijker is dan alleen (feitelijke) opsluiting en hanteren daarom een bredere definitie. Wij hebben beoogd de vele verschillende vormen van verborgenheid in beeld te brengen, zoals bijvoorbeeld impliciete opsluiting; hierbij kan gedacht worden aan sociale isolatie en niet-participatie.

Tijdens de uitvoering van het onderzoek (de interviews, zie hieronder), hebben wij onze voorlopige werkdefinitie aan alle (45) respondenten (behorend tot de categorie professionals/vrijwilligers) voorgelegd en gevraagd wat zij van deze definitie vonden. In hoofdstuk 3 ('Resultaten') zullen de reacties van de respondenten op deze definities besproken worden.

⁹ Deze definitie is afkomstig van de gemeente Amsterdam en luidt: 'Vrouwen die gedwongen door hun (schoon)familie in isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van opsluiting, intimidatie, mishandeling, verkrachting en dwangarbeid. Vaak gaat het hier om allochtone vrouwen die afkomstig zijn uit een zeer traditionele niet-westerse cultuur.' (Drost et al., 2012, 7)

¹⁰ Gemeente Rotterdam & Dona Daria 2013, 1-2.

Methode van onderzoek

Voor dit verkennend onderzoek hebben wij een combinatie van methoden gebruikt, te weten deskresearch en diepte-interviews. Hieronder wordt nader ingegaan op de verschillende methoden.

Zoals vermeld in de Inleiding (hoofdstuk 1), heeft dit verkennend onderzoek tot doel inzicht te krijgen in de omvang en de aard van de problematiek van 'verborgen' vrouwen en in de doeltreffendheid van de bestaande (hulpverlenings-) ketenaanpak in de deelgemeente Delfshaven. Om inzicht te krijgen op deze drie punten (omvang, aard en aanpak) hebben wij de volgende subvragen geformuleerd, welke het uitgangspunt van ons onderzoek vormden:

- Welke vormen en gradaties van verborgen leven door vrouwen in de gemeente Delfshaven zijn er te onderscheiden?
- Waar en bij wie komt verborgen leven voor?
- Wat is de toedracht van de situatie van 'verborgen' vrouwen?
- Welke problemen worden als gevolg van 'verborgenheid' ervaren?
- Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?
- Welke beleidsmatige aangrijpingspunten zijn er om tot een beter beleid en een sterkere regie van/door hulporganisaties te komen?

Deskresearch

Deskresearch over de deelgemeente Delfshaven

Voor de beantwoording van bovenstaande zes subvragen hebben wij ten eerste een beknopte deskresearch uitgevoerd om inzicht te krijgen in de organisatie van de deelgemeente (en voor een beperkt deel ook de grootstedelijke organisatie), op verschillende terreinen, zoals bestuurlijke en ambtelijke organisatie, welzijn, participatie, toegepaste subsidiëringsregelingen en sociaal beleid.

Deskresearch over de problematiek van verborgenheid

Ten tweede hebben wij ons georiënteerd op de literatuur die er bestaat over de problematiek van (voormalig) verborgen vrouwen. Te denken valt bijvoorbeeld aan mogelijke aanverwante problemen aan verborgenheid en isolement, zoals gebrekkige emancipatie en gender-ongelijkheid (wereldwijd, Europees, nationaal en lokaal) onder mannen en vrouwen,

huwelijksdwang, polygamie, huiselijk geweld, gearrangeerde huwelijken, achterlating in het land van herkomst en huwelijkse gevangenschap.¹¹ Want ook al is dit een kortlopend en duidend onderzoek, het dient ons inziens nooit vergeten te worden dat de problematiek van verborgen vrouwen in een groter verband moet worden gezien. Het is een integraal probleem met vele facetten. Een onderwerp als achterlating in het land van herkomst, heeft ogenschijnlijk misschien niet zoveel met verborgenheid in Nederland te maken, maar als we bedenken dat de dreiging van achterlating en dumping in een ander land als pressiemiddel gebruikt kan worden om een vrouw te verplichten om verborgen te leven in Nederland, dan is dit onderwerp wel relevant. Op de samenhang van gerelateerde problemen komen wij later in dit onderzoek nog terug.

De onderzoekers van Femmes For Freedom hebben door hun dagelijkse werk veel ervaring met deze onderwerpen. Er zijn helaas nog niet erg veel nationale en internationale publicaties over verborgenheid, maar de aandacht van onder andere antropologen, sociologen, juristen, politicologen en filosofen begint recentelijk toe te nemen.

Diepte-interviews

Diepte-interviews professionals / vrijwilligers

Het grootste deel van het onderzoek is besteed aan het afnemen van diepte-interviews met vooral professionals en enkele vrijwilligers aan de hand van een gestructureerde vragenlijst (voor deze vragenlijst, zie Bijlage 3). In totaal hebben wij 45¹² respondenten gesproken, werkzaam als professional of vrijwilliger in een van de volgende sectoren: welzijn, advocatuur, gezondheidszorg, politie, belangenorganisatie, (deel)gemeente, kind- en jeugdzorg.

De werving van deze respondenten heeft grotendeels plaatsgevonden via een aantal sleutelfiguren (de zgn. 'sneeuwbal-methode'). Deze sleutelfiguren wezen ons op weer nieuwe respondenten, voornamelijk afkomstig uit hun eigen netwerk. Om ons niet alleen binnen deze netwerken te begeven hebben wij daarnaast een inventarisatie gemaakt, op basis van openbare beschikbare gegevens en ons eigen netwerk aan contacten, van

¹¹ Huwelijkse gevangenschap betekent dat vrouwen tegen hun wil gedwongen worden om getrouwd te blijven in een religieus huwelijk' (zie website Femmes For Freedom: <http://www.femmesforfreedom.com/themas/huwelijkse-gevangenschap/>, geraadpleegd in oktober 2013).

¹² Dit betekent niet dat er 45 gesprekken hebben plaatsgevonden. Zeven keer werden er twee respondenten en eenmaal drie respondenten van één organisatie samen geïnterviewd. In één geval vond het interview plaats met vier personen van dezelfde organisatie. In de meeste gevallen echter, werd er slechts een respondent per organisatie geïnterviewd.

overige te benaderen personen en organisaties. Er zijn ruim 60 afspraakverzoeken uitgezet.

In enkele gevallen was er sprake van volledige non-respons. In sommige gevallen kon er geen afspraak worden gemaakt wegens vakantie of een andere vorm van verhindering. Bij de overige benaderden hadden wij wel succes en met deze personen (respondenten) vond een interview plaats (en in enkele gevallen een tweede keer, als dat noodzakelijk was). Zo werden er door ons in totaal 45 respondenten uit de hoek van hulpverlening, professionele zorg, deelgemeentemedewerkers en vrijwilligers in Delfshaven geïnterviewd.

De interviews duurden ongeveer een uur tot anderhalf uur en vonden meestal plaats op de werkplek van de geïnterviewde of in een openbare gelegenheid. Aan alle respondenten is vooraf toestemming gevraagd of het gesprek mocht worden opgenomen ten behoeve van het uitwerken van de interviews en een zo nauwkeurig mogelijke verslaglegging. 43 van de 45 respondenten hebben hier toestemming voor gegeven. Het gesprek met twee respondenten die aangaven dit liever niet te willen, is dan ook niet opgenomen. In dit geval zijn enkel gespreksnotities gemaakt.

Voorts is aan alle respondenten voor aanvang van het gesprek uitgelegd dat alle gegevens uit het interview in de verslaglegging geanonimiseerd zouden worden, zodat de genoteerde informatie in principe niet te herleiden tot hun persoon zou zijn, opdat zij zich niet belemmerd voelden om vrijuit te spreken. Ook dit is zo gebeurd. Daarom zal de lezer in deze rapportage geen namen van respondenten aantreffen en in veel gevallen ontbreekt noodzakelijkerwijs ook de naam van de organisatie waar de respondent werkzaam/actief is.

Het streven was om (nog) meer respondenten te interviewen, in het bijzonder uit het onderwijs (BO en VO), kinderopvang en de gezondheidszorg, maar gezien de beperkte beschikbare onderzoekstijd van slechts drie maanden (juli–september 2013) en het feit dat de zomervakantie in deze periode viel, was het niet mogelijk om onze kring van respondenten verder uit te breiden. Daarbij moet worden aangetekend dat met het deelgemeentebestuur is afgesproken dat wij 'slechts' een verkennend en vooral kwalitatief onderzoek zouden uitvoeren. Dit alles in ogenschouw nemende, zijn wij van mening dat wij op grond van de verzamelde gegevens een op dit moment voldoende representatief beeld kunnen geven van de problematiek. Het doel van dit onderzoek was immers niet om een kwantitatief beeld te krijgen van de volledige omvang van de problematiek; de aard van de problematiek was voor dit onderzoek van groter belang. Het onderhavige rapport dat u nu leest, geeft een uitvoerige verkennende duiding van de aard van de problematiek van verborgen vrouwen in Delfshaven.

Diepte-interviews verborgen vrouwen en dochters van verborgen vrouwen

Volgens de opdrachtbeschrijving aan de deelgemeente Delfshaven, was het streven om drie case studies van verborgen vrouwen vast te leggen. De formulering 'streven' geeft al aan dat het interviewen van verborgen vrouwen niet zo eenvoudig is en dat ertoe in staat gesteld worden een lange en voorzichtige adem vergt. Gezien de zeer korte looptijd van dit onderzoek hebben wij flexibel moeten omgaan met deze ambitie.

Het projectteam van Femmes For Freedom heeft een verborgen vrouw kunnen interviewen en een dochter van een (andere) verborgen vrouw. De laatste geeft dan uiteraard een indirecte verslaglegging; ze is zeer nauw betrokken bij haar moeder, maar ze is niet de verborgen vrouw zelf. Wij spreken in dit geval over een 'omstander'.

Wij konden deze twee interviews alleen afnemen als we de respondenten en hun gesprekken volledige anonimiteit zouden houden. Om die reden kregen wij geen toestemming geluidsopnames te maken van de interviews, schriftelijk aantekeningen maken was wel toegestaan. Wij hebben vanzelfsprekend geprobeerd de wens om anonimiteit te blijven te respecteren, zonder de duidelijkheid of de objectiviteit van onze studie te verminderen. Soms was dat lastig, maar we hopen dat de formuleringen en woordkeuze in dit onderzoek recht doen aan beide doelstellingen: bescherming van deze respondenten in de eerste plaats en een zo precies mogelijke verslaglegging in de tweede plaats.

Voor de interviews met de (dochter van een) verborgen vrouw werd een tweede gestructureerde vragenlijst gebruikt. De vragen hierin waren persoonlijker van aard dan de vragen aan de professionals/vrijwilligers en werden 'voorzichtiger' en stapsgewijzer gesteld (voor deze vragenlijst, zie Bijlage 4).

Deze twee interviews trachten niet om een representatief beeld van de problematiek van verborgen vrouwen in Delfshaven te bieden, maar zijn slechts illustratief bedoeld. Voorzover dat mogelijk was (gezien de gewaarborgde anonimiteit van de respondent) zijn in de rapportage geparafraseerde fragmenten en citaten opgenomen.

Totaal aantal respondenten

In totaal zijn hiermee 47 respondenten uit beide categorieën (professionals/vrijwilligers en verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen) geïnterviewd, op basis van twee verschillende vragenlijsten. In de opdrachtbeschrijving voor de deelgemeente Delfshaven was uitgegaan van tussen de 23 en de 30 af te nemen interviews. Gezien de korte looptijd van dit onderzoek (juli-september 2013) is ondervraging van 47 respondenten een nette score te noemen.

3. Resultaten

Inleiding

In hoofdstuk 1 werd aangekondigd dat dit verkennend onderzoek tot doel had om inzicht te krijgen in de omvang en de aard van de problematiek van 'verborgen' vrouwen en in de doeltreffendheid van de bestaande (hulpverlenings-) ketenaanpak in de gemeente Delfshaven. De subonderzoeksvragen die hierbij centraal stonden waren:

1. Welke vormen en gradaties van verborgen leven door vrouwen in de gemeente Delfshaven zijn er te onderscheiden?
2. Waar en bij wie komt verborgen leven voor (bij welke etnische groepen, welke nationaliteiten (actuele nationaliteit en landen van herkomst?);
3. Wat is de toedracht van de situatie van 'verborgen' vrouwen?;
4. Welke problemen worden als gevolg van 'verborgenheid' ervaren?;
5. Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?
6. Welke beleidsmatige aangrijpingspunten zijn er om tot een beter beleid en een sterkere regie van/door hulporganisaties te komen?

Zoals in de hoofdstukken 1 en 2 al is toegelicht, hebben wij specifiekere vragen¹³ geoperationaliseerd, welke in twee verschillende vragenlijsten aan 47 respondenten (45 uit de categorie professionals/vrijwilligers en 2 uit de categorie verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen) door ons werden voorgelegd.

Op basis van de door de respondenten gegeven antwoorden op deze specifieke vragen, was het mogelijk de subonderzoeksvragen één voor één te beantwoorden. Wij presenteren u nu de antwoorden op deze vragen in de volgende 6 paragrafen.

¹³ Zie Bijlagen 3 en 4.

1. Welke vormen en gradaties van verborgen leven door vrouwen in de gemeente Delfshaven zijn er te onderscheiden?

“De term doet mij denken aan een vrouw die niet naar buiten gaat, achter het raam naar buiten zit te kijken en als ze wel naar buiten gaat dan is ze altijd in het gezelschap van een andere persoon zoals haar man. Ze zit de hele tijd thuis met het huishouden en koken... -klaar, dat is haar leven. Ze mag niet naar buiten of iets voor zichzelf doen.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

“De dochters waren hoogopgeleid.[...] Bij huisbezoeken zagen we dan hangsloten op de deuren van de slaapkamers van de dochters. Ze werden dan na school-/werktijd waarschijnlijk opgesloten in hun kamers.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

“Het onderdrukken van zo’n vrouw is voor mij een heel belangrijk kenmerk. Het kan namelijk wel zo zijn dat de vrouw in kwestie aangeeft dat ze contact heeft met haar familieleden dan is ze in mijn ogen niet echt verborgen. Met onderdrukking bedoel ik dat er geen keuzes gemaakt mogen worden door de vrouw zelf maar dat de omgeving van de vrouw die voor haar maakt. Als het haar keuze is om zo te leven, dan is ze niet echt verborgen vind ik.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Inleiding

Alvorens de eerste subonderzoeksvraag te beantwoorden, zullen we eerst aandacht besteden aan de reacties van de respondenten aan de door ons opgestelde werkdefinitie van 'Verborgten Vrouwen'.

Verborgten vrouwen: een definitie

Zoals gezegd in hoofdstuk 2, hebben wij tijdens de uitvoering van het onderzoek (de interviews), de voorlopige werkdefinitie aan alle (45) respondenten (behorend tot de categorie professionals/vrijwilligers) voorgelegd en gevraagd wat zij van deze definitie vonden. De definitie luidt als volgt:

'Vrouwen die gedwongen door de partner en/of één of meerdere leden van hun (schoon)familie in lichte, matige of ernstige isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van een vorm van directe of indirecte opsluiting, dan wel intimidatie, huiselijk geweld en/of dwangarbeid. Vaak (maar niet in alle gevallen) gaat het hier om vrouwen met een migrantenachtergrond die afkomstig zijn uit een zeer traditioneel niet-westerse cultuur.'

Hieronder volgt een kort overzicht met de belangrijkste reacties van de respondenten op de voorlopige werkdefinitie.

Nagenoeg alle 45 respondenten konden zich vinden in de door ons opgestelde definitie. Verschillende respondenten hadden echter wel enkele kritische aantekeningen. Hieronder volgen de opmerkingen die gemaakt werden op verschillende onderdelen van de definitie.

Migrantenachtergrond en afkomstig uit een niet-westerse cultuur

Verschillende respondenten gaven aan dat laatste toevoeging wellicht beter weggelaten had kunnen worden, omdat de problematiek van verborgen vrouwen op deze manier teveel als een migrantenprobleem wordt voorgesteld. Enkele respondenten geven aan ook voorbeelden te kennen van Nederlandse vrouwen of niet-migrantenvrouwen die in verborgenheid leefden. Het voorbeeld van vrouwen uit streng protestants-christelijke kringen werden enkele keren aangehaald door respondenten.

Anderzijds beaamen veel respondenten dat deze problematiek veelal speelt bij gezinnen uit traditionele, niet-westerse culturen. Een respondent merkte hierbij op dat er wel rekening gehouden moet worden met het feit dat een zeer groot percentage van de inwoners van de deelgemeente Delfshaven een migranten en/of niet-westerse achtergrond heeft en dat het misschien om die reden in Delfshaven vaker voorkomt (zie ook hoofdstuk 1).

Dwang of eigen keuze?

Verscheidene respondenten gaven aan dat vrouwen niet altijd in de verborgenheid gedwongen worden, maar dat sommige vrouwen daar zelf voor kiezen, hetzij bewust of onbewust. Dit kan bijvoorbeeld zijn omdat zij niet beter weten omdat ze zelf uit een familie komen waar de vrouw altijd binnenshuis blijft en ze geen andere voorbeelden kennen. Een respondent merkte op dat sommige vrouwen de regels van de gemeenschap "zelf zo geïnternaliseerd hebben dat het niet eens bij ze opkomt dat het ook anders zou kunnen; of zien dat ook niet als een probleem – zo is het nu eenmaal". Het gebrek aan zelfredzaamheid kan bijvoorbeeld ook voortkomen uit het feit dat een vrouw zelf en/of de persoon tot wie zij in een afhankelijkheidsrelatie staat, verstandelijk beperkt is, of omdat zij de Nederlandse taal niet matig is.

Twee respondenten gaven aan dat het ook mogelijk is dat vrouwen zelf kiezen voor isolement, wat – naar hun mening – misschien niet wenselijk is maar dit komt wel voor (zie ook beantwoording van vraag 5 later in dit hoofdstuk). Een respondent voegde daar wel aan toe dat het niet eenvoudig is aan te tonen of te achterhalen of er daadwerkelijk sprake is van een 'zelf gekozen isolement' of dat er toch sprake is van dwang.

Vrouwenhandel

Een aantal respondenten gaf aan dat zij vrouwen die slachtoffer zijn van gedwongen prostitutie en mensenhandel mistten in de voorgelegde definitie.

Leeftijd

Een respondent vroeg zich af of wij enkel kijken naar vrouwen vanaf een bepaalde leeftijd (bijvoorbeeld vanaf de huwbare leeftijd) of dat meisjes ook onder deze definitie vallen.

Verborgenen mannen

Verschillende respondenten gaven aan dat er ook mannen zijn die in een situatie van verborgenheid leven, maar deze voorbeelden hebben wij niet meegenomen in dit onderzoek omdat deze buiten de doelgroep van dit onderzoek vallen.

Een herziene definitie

Na afronding van alle interviews en ten behoeve van deze rapportage hebben wij besloten nog eens kritisch naar de door ons geformuleerde definitie te kijken. Gelet op de bovenstaande opmerkingen van de respondenten zijn wij gekomen tot de volgende, herziene definitie:

'Vrouwen in een afhankelijkheidsrelatie die gedwongen in lichte, matige of ernstige isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van een vorm van directe of indirecte opsluiting, dan wel intimidatie, huiselijk geweld en/of dwangarbeid.'

Wij zijn van mening dat deze herziene definitie als uitgangspunt kan dienen voor mogelijk toekomstig onderzoek.

Vormen en gradaties van verborgenheid

Op basis van de gesprekken met de 47 respondenten kunnen verschillende vormen en gradaties van verborgenheid worden onderscheiden. Wanneer we kijken naar gradaties van verborgenheid, kan er een onderscheid worden gemaakt van ernstig, matig of licht.

Ernstige verborgenheid

Onder ernstige verborgenheid verstaan wij daadwerkelijke opsluiting of, zoals een van de respondenten het verwoordde:

"Vrouwen die onder dwang achter de voordeur zitten, die geen eigen sleutel hebben, die niet vrijelijk kunnen bewegen en die afhankelijk zijn van familieleden in hun gedrag en bewegingsvrijheid.

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Een ander voorbeeld dat werd aangehaald door een respondent valt meer in de categorie van uitbuiting/mensenhandel. Deze geïnterviewde vertelde over een tweetal vrouwen (een in Delfshaven en de ander in Zuid), die door een criminele organisatie naar Nederland (i.e. Rotterdam) waren gebracht en tewerkgesteld waren in een hennepkwekerij. Deze vrouwen zaten opgesloten in een pand waar zij moesten werken en daarbij werden zij ook nog eens jarenlang vreselijk misbruikt. Diezelfde respondent noemt ook gedwongen prostitutie en vertelt dat vrouwen (vooral uit Oost-Europa maar ook uit China) onder valse voorwendselen hierheen gehaald worden, veel geld moeten betalen en vervolgens in een bordeel of sekshuis terecht komen, "[...]waar ze volstrekt worden uitgebuit en volledig onder de macht van die mensen staan".

Matige verborgenheid

Matige verborgenheid kan zeer veel verschillende vormen van verborgenheid omvatten. Respondenten noemden verschillende voorbeelden, waaronder: isolatie door sociale controle of een geweldsituatie; geen bewegingsruimte ervaren door druk van de gemeenschap (familie, religieuze gemeenschap); vrouwen die financieel

afhankelijk zijn van hun man (geen eigen bankrekening, geen eigen geld); niet mogen of kunnen scheiden.

Wanneer wij respondenten vroegen om te beschrijven wat zij verstaan onder 'verborgen vrouwen' omschreven veel respondenten dit als 'niet naar buiten mogen' of 'verplicht binnen zitten'. Een respondent omschreef het als volgt:

"Vrouwen die binnenshuis veel invloed hebben maar verder dan de voordeur komt het niet. Niemand kent ze, ziet ze, hoort ze, niemand weet iets van ze... ze zijn niet in beeld gebracht."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Op basis van de reacties en voorbeelden van de respondenten zijn er verschillende gradaties van 'niet naar buiten mogen' te onderscheiden, zoals bijvoorbeeld:

- Thuis zitten en alleen maar het huishouden doen, inclusief de zorg voor man en kinderen. Sommige vrouwen mogen wel zelf boodschappen doen (met afgestemd geld) en de kinderen naar school brengen, andere vrouwen weer niet;
- Geen activiteiten mogen ondernemen voor zichzelf (bijvoorbeeld activiteiten georganiseerd in een buurthuis); geen opleiding of geen taallessen mogen volgen;
- Geen sociale contacten, niet mogen telefoneren (ook niet met de eigen familie);
- Vrouwen die de deur niet durven open doen als er wordt aangebeld omdat hun man niet thuis is;
- Nooit in contact komen met de Nederlandse samenleving;
- Straten waar hele families bij elkaar wonen en waar vrouwen niet buiten komen; etc.

"Ja, dicht bij elkaar wonen is belangrijk, want dan kunnen de familieleden elkaar veel zien en helpen. Eén tante in mijn familie heeft veel macht. Zij neemt de meeste beslissingen en dwingt de jongeren ergens wel om met elkaar te trouwen. Mijn neef was verliefd en had een relatie met een Marokkaanse vrouw. Hij werd gedwongen de relatie te verbreken en met een nicht in Pakistan te trouwen. Hij is onder de druk bezweken en met haar getrouwd."

[Uit interview met de dochter van een verborgen vrouw in Delfshaven]

Twee respondenten gaven de voorkeur aan de term (sociaal) geïsoleerde vrouwen. Een van deze twee respondenten omschreef het als volgt:

“Ik denk eerder aan vrouwen die niet weten waar ze terecht kunnen of weinig buiten komen.” [bron: interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Enkele respondenten haalden voorbeelden van meisjes aan, bijvoorbeeld meisjes die niet mogen deelnemen aan activiteiten op school. Volgens een respondent ondervinden meisjes vaak problemen vanwege de ‘familie-eer’:

“De meisjes zijn het grote probleem, die kunnen de familie-eer aantasten. Soms wordt de afstand van de school naar huis gemeten, daar wordt dan een neefje op gezet die ervoor moet zorgen dat ze niet gezien wordt op straat met andere jongens. Roddelen alleen is al genoeg, ze hoeft niet eens wat te doen.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Ook in deze categorie zijn weer gradaties te onderscheiden, in ernst maar soms ook de mate van geweld.

Lichtere mate van verborgenheid

Een lichte mate van verborgenheid zou kunnen omvatten de ‘irreële opsluiting’, zoals genoemd tijdens de expertmeeting van de Gemeente Rotterdam en Dona Daria. Onder irreële opsluiting wordt hier verstaan dat een vrouw wel naar buiten kan, maar dit zelf niet denkt te kunnen; feitelijk zit het dan tussen de oren van de vrouw.¹⁴

Zelf gekozen isolement zou eveneens kunnen vallen onder een lichte(re) mate van verborgenheid. Een van de vier respondenten die dit punt naar voren bracht zegt hierover:

“Ik ken verhalen van jonge vrouwen uit de meer behoudende islamitische hoek en die kiezen ervoor om thuis te blijven” [bron: interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Dezelfde respondent merkt daarbij wel op dat het moeilijk is om aan te tonen wanneer er sprake is van een eigen keuze of dwang.

Een respondent gaf twee voorbeelden van vrouwen (Nederlandse, autochtone vrouwen) die getrouwd waren met een Turkse man; deze vrouwen waren op veel weerstand en onbegrip van hun omgeving gestuit. Na enkele jaren bleek het huwelijk geen succes te zijn, maar deze vrouwen voelden zich verantwoordelijk voor de man en de relatie. Ze wilden geen gezichtsverlies lijden en bleven het daarom hun best doen en legden zich bij hun lot neer. Deze vrouwen hebben dus waarschijnlijk wel de mogelijkheden uit hun ongelukkige relatie te stappen maar doen dit niet vanuit een schuld- of verantwoordelijkheidsgevoel.

¹⁴ Gemeente Rotterdam & Dona Daria, 2013.

Omvang van de problematiek in Delfshaven

In de interviews hebben wij respondenten gevraagd of zij in Delfshaven in aanraking zijn gekomen met verborgen vrouwen of vrouwen waarvan zij het vermoeden hadden dat zij in verborgenheid leefden. Wij hebben respondenten de volgende vraag voorgelegd (zie bijlage 3, vraag 5):

'Bent u in uw werk (in Delfshaven) de afgelopen 2 jaar in aanraking gekomen met verborgen vrouwen of vrouwen waarvan u vermoedt dat ze verborgen zouden kunnen zijn? Zo ja, hoe en hoeveel?'

De antwoorden op deze vraag zijn onder te brengen in de volgende classificaties:

<i>Niet met verborgen vrouwen in Delfshaven in aanraking gekomen</i>	22
<i>Wel met verborgen vrouwen in Delfshaven in aanraking gekomen</i>	23
<i>Totaal aantal respondenten</i>	45

Van de 45 respondenten zijn er 22 die zeggen dat ze niet met verborgen vrouwen in Delfshaven in aanraking zijn gekomen. Drie respondenten gaven aan dat dit kan zijn omdat zij niet op de hoogte zijn of zich niet bewust zijn van de problematiek. Een respondent gaf te kennen dat deze problematiek in Delfshaven niet speelt. De meeste respondenten (18) legden uit dat dit kwam omdat ze de afgelopen twee jaar niet (alleen) in Delfshaven hebben gewerkt of omdat ze meer op beleids-/managementniveau werkzaam zijn en niet rechtstreeks in contact komen met klanten, individuen of mensen in de wijk. Vijf respondenten gaven aan echter wel het vermoeden te hebben dat er veel verborgen vrouwen in Delfshaven zijn; een andere respondent gaf aan wel verhalen te hebben gehoord over verborgen vrouwen in Delfshaven via bestaande werkcontacten.

23 van de 45 respondenten hebben aangegeven wel in aanraking te zijn gekomen met verborgen vrouwen in Delfshaven in de afgelopen twee jaar. Wanneer respondenten een positief antwoord op deze vraag gaven, hebben wij ze ook gevraagd of zij een schatting konden geven van het aantal verborgen vrouwen dat zij de afgelopen twee jaar in Delfshaven zijn tegengekomen. Wanneer zij een schatting konden of wilden maken hebben wij deze respondenten gevraagd uit te gaan van een minimale ondergrens.

Kunt u een schatting (minimale ondergrens) geven van het aantal verborgen vrouwen dat u de afgelopen twee jaar bent tegengekomen in Delfshaven?

<i>Geen schatting</i>	13	
<i>Wel schatting</i>	10	<ul style="list-style-type: none"> • 5 (tientallen keren) • 2 (tien keer) • 3 (drie-zes keer)
<i>Aantal respondenten</i>	23	

13 van de 23 respondenten gaven aan dat ze weliswaar in aanraking zijn gekomen met verborgen vrouwen maar dat ze geen schatting konden of wilden maken hoeveel vrouwen dit betrof. Tien van deze 13 respondenten konden wel (een of meerdere) concrete voorbeelden geven van vrouwen die onder onze definitie van verborgen vrouwen vallen. De tien respondenten die wel een schatting wilden of konden maken kwamen met de volgende aantallen: tientallen keren (5), tien (2), drie tot zesmaal (3). De hogere schattingen waren vooral afkomstig van professionals die werkzaam zijn bij de deelgemeente en politie, maar ook respondenten uit de advocatuur (2) gaven aan meerdere malen in aanraking te zijn gekomen met verborgen vrouwen in Delfshaven in de afgelopen twee jaar.

De respondenten gaven allemaal aan dat ze het moeilijk vonden een schatting te geven, zoals hierboven vermeld hebben slechts 10 van de 45 respondenten een schatting kunnen of willen geven. Dit toont de moeilijkheid van de problematiek van verborgen vrouwen aan; het feit dat het verborgen of geïsoleerde vrouwen betreft, maakt het per definitie moeilijk om een schatting te kunnen maken van de omvang van deze groep.

Aangezien slechts een beperkt aantal respondenten (tien van de 45) een schatting konden of wilden geven, hebben wij er van afgezien een zogenaamde 'educated guess' te geven van het totale aantal verborgen vrouwen in Delfshaven in de afgelopen twee jaar. Daarom dienen de bovenstaande schattingen slechts indicatief te worden geïnterpreteerd.

2. Waar en bij wie komt verborgen leven voor, bij welke etnische groepen, welke nationaliteiten en landen van herkomst?

Inleiding

Zoals bij de beantwoording van subonderzoeksvraag 1 zichtbaar was, heeft het overgrote deel van de 47 respondenten in beide categorieën¹⁵ ons in de interviews laten weten het probleem van verborgen vrouwen in Delfshaven te onderkennen.

De respondenten gaven tijdens de interviews aan dat de problematiek van verborgen vrouwen bij zowel migrantengroepen als ook - zij het in mindere mate - bij autochtone Nederlanders in Delfshaven voorkomt.

Specifieke groepen, specifieke problemen

De gemeenschappen en voorbeelden die veel werden genoemd door de respondenten zijn de Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Over deze groepen lijkt bij de hulpverlening meer kennis beschikbaar te zijn. Andere migrantengroepen waarin het verschijnsel 'verborgen vrouwen' ook voorkomt volgens hen zijn de Pakistaanse, Bulgaarse, Roemeense, Indiase, Irakese, Surinaamse, Chinese, Afghaanse, Somalische, Eritrese, Irakese en de Kaapverdiaanse.

Volgens enkele respondenten (categorie professionals/vrijwilligers) hebben specifieke groepen te maken met specifieke problemen. Hieronder geven we een aantal voorbeelden die door deze respondenten werden genoemd.

Een aantal noemden voorbeelden van Hindoestaanse echtparen die al dan niet officieel gescheiden waren, maar waarbij de vrouw (ook al was zij gescheiden) bleef zorgen voor haar ex-man.

Verskillende respondenten wezen op de specifieke problemen waar vrouwen uit Oost-Europa, in het bijzonder vrouwen uit Bulgarije, Roemenen, Polen, mee te maken kregen, namelijk mensenhandel, dwangarbeid, gedwongen prostitutie en overbewoning. Eén van deze respondenten zegt hierover:

"Dit is een enorme groep en daar hebben we totaal geen zicht op. Daar zitten ook heel veel Roma's tussen, wat we daar van weten, behalve dat ze niet traceerbaar zijn en elke 6 weken ergens anders naar toe trekken, dat die meiden niet naar school gaan en niet in beeld zijn. Jongens nog wel maar die meiden zijn nergens in beeld, vanaf dat ze 12 jaar zijn zijn ze weg. Die zijn echt heel onzichtbaar. Vaak grote gezinnen, 3 generaties bij elkaar, moeilijk om de familieverbanden vast te leggen."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

¹⁵ Zoals eerder vermeld: 45 respondenten in de categorie professionals/vrijwilligers en 2 respondenten in de categorie verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen.

Eén respondent vertelde dat zij/hij ook te maken had gehad met Kaapverdiaanse *au pairs*. Zij/hij vertelde een casus van een vrouw die al 30 jaar in Nederland was, zonder geldige verblijfsstatus, en al die jaren als au pair bij gezinnen inwoonde en voor hun kinderen zorgde: "(..) Op een gegeven moment werd ze 70 en toen kregen mensen er last van. Toen mocht de gemeente het oplossen." Volgens een andere respondent is oma vaak de spil in de familie; hierbij speelt mee dat Kaapverdiaanse (en hetzelfde geldt voor Antilliaanse vrouwen, zo meldden verscheidene respondenten ons) vrouwen vaker alleenstaande moeder zijn en kinderen hebben van verschillende mannen. Deze alleenstaande moeders moeten werken en dan past oma op de kinderen.

Eén respondent geeft het voorbeeld van voodoo, volgens haar/hem speelt dit vooral bij Afrikaanse migranten. Zij/hij vertelde dat een vrouw waar zij/hij mee te maken had door de dreiging van de man met voodoo uiteindelijk overstag is gegaan en zich heeft verzoend met haar man.

Verscheidene respondenten (categorie professionals/vrijwilligers) gaven aan het opvallend te vinden dat de verborgen vrouwen, waar zij tijdens hun werk mee in aanraking zijn gekomen, soms al zeer lang in Nederland waren. Voorbeelden van verborgen vrouwen die al tientallen jaren in Nederland waren werden genoemd. Respondenten vonden het opvallend dat vrouwen bijvoorbeeld 20 jaar in een situatie van huiselijk geweld kunnen leven. Deze vrouwen kwamen uiteindelijk in het vizier van de hulpverlening omdat omstanders (kinderen, burens) aan de bel trokken.

(Hoger) Opgeleide vrouwen

Alhoewel veel respondenten aangaven dat verborgenheid vooral veel voorkomt onder laagopgeleide vrouwen, waren er verschillende respondenten die voorbeelden kenden van Nederlandse vrouwen en meiden (tweede en derde generatie) die trouwen met traditionele, oudere mannen uit het land van herkomst.

"Soms wil de man dat de vrouw zich traditioneel gaat kleden, niet werken... dan komen de problemen. Dit speelt vooral bij jongeren en je ziet het de laatste tijd heel veel. Dit komt door verkeerde verwachtingen, valse beloftes van de mannen... en dan loopt het mis." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Eén respondent gaf aan dat vrouwen die hier geboren en getogen zijn - en veelal een opleiding hebben gehad - vaak mondiger zijn dan de generatie van hun ouders (eerste generatie), maar dat deze vrouwen soms toch kiezen voor een partner uit het land van herkomst die er andere ideeën over man-vrouw relaties op na houdt.

Verborgtheid onder autochtone vrouwen

Enkele respondenten (categorie professionals/vrijwilligers) noemden concrete voorbeelden van autochtone Nederlandse vrouwen die te maken hadden gehad met verborgenheid. Een aantal van deze voorbeelden betrof vrouwen uit streng protestants-christelijke kringen. Hieronder een voorbeeld geschetst door een respondent over een zaak waarin sprake was van huiselijk geweld. Het betrof een echtpaar waar de man een huisverbod opgelegd had gekregen ten behoeve van de vrouw.

“Er was een huisverbod opgelegd om zo in het gezin hulp binnen te krijgen. Maar vanuit de kerk werd invloed uitgeoefend op de vrouw, in plaats van de man, om haar verklaring in te trekken (..) de ouderlingen van de kerk gingen invloed op haar uitoefenen om ander gedrag te vertonen want dat van de man, dat kon je hem toch niet kwalijk nemen.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Een ander voorbeeld:

“Een oudere, autochtone vrouw uit de opvang had 30 tot 40 jaar geleden onder haar man en kon nauwelijks de deur uit. Nadat de man een lichte TIA had gekregen, was hij helemaal niet meer te handhaven en toen pas durfde de vrouw de stoute schoenen aan te trekken en van hem weg te lopen. Ze moest naar de opvang omdat zij bang was. Pas toen realiseerde ze zich dat ze al die tijd opgesloten had gezeten.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

3. Wat is de toedracht van de situatie van 'verborgen' vrouwen?

Inleiding

Deze vraag gaat over de oorzaken van verborgenheid en andere factoren die verborgenheid van vrouwen in stand houden, vergroten of verminderen. Uit de interviews kwam een zeer breed palet aan factoren en omstandigheden naar voren. Wij hebben hieronder geprobeerd deze uitkomsten zo overzichtelijk mogelijk samen te vatten.

Afhankelijkheidsrelaties

Dat er sprake is van een afhankelijkheidsrelatie bij (gedwongen) verborgenheid van vrouwen, lijkt op het eerste gezicht vanzelfsprekend. Maar hoe ziet deze afhankelijkheid er dan uit? Bij subonderzoeksvraag 1 is er een overzicht gegeven van verschillende vormen en gradaties van verborgenheid, ook hier is afhankelijkheid aan bod gekomen. Ook in de citaten die gebruikt werden bij de beantwoording van subonderzoeksvraag 2 komt deze afhankelijkheid meerdere malen tot uiting. Hieronder wordt een kort overzicht gegeven van een aantal verschillende vormen en aspecten van afhankelijkheidsrelaties die de verborgenheid van vrouwen in stand houden.

Familie, omgeving en gemeenschap

“We kunnen niet de schuld alleen maar leggen bij de mannen, het is een heel systeem, waarin vaak ook vrouwen, bijvoorbeeld schoonmoeders, een belangrijke rol spelen.” [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

“Ik vind het opvallend dat de familie het toelaat (..) dus die verborgen vrouwen blijven zo omdat misschien meer mensen er aan mee werken om dat in stand te houden.” [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Familie, in het bijzonder de schoonfamilie, werd door 14 respondenten¹⁶ genoemd als factor of omstandigheid die tot de situatie van verborgenheid heeft geleid (zie vraag 9, bijlage 3) en/of deze in stand houdt. Dit betekent dat vrouwen zich onder druk van de (schoon)familie neerleggen bij hun situatie of vanwege die druk geen hulp durven te zoeken. Opvallend vaak werd hierbij de rol van de schoonmoeder genoemd door de respondenten. Ook noemde een aantal respondenten voorbeelden van vrouwen die door de inwonende schoonfamilie gebruikt werden als werkster.

¹⁶ 13 respondenten uit de categorie professionals/vrijwilligers en 1 uit de categorie ‘verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen’.

Geen steun krijgen van of onder druk gezet worden door de eigen familie werd een enkele keer ook genoemd. Echter, de rol van de schoonfamilie werd het meest genoemd door de respondenten.

Volgens 10 respondenten (professionals/vrijwilligers) speelt, naast (schoon)familie, de wijdere omgeving of gemeenschap ook een belangrijke rol. In dat geval is het niet alleen de familie maar ook de verdere omgeving die sociale controle, bijvoorbeeld door roddel, uitoefent op de vrouw. Dit wordt weer versterkt door het feit dat familieleden soms heel dicht bij elkaar in de buurt (bijvoorbeeld in dezelfde straat) wonen (zie hoofdstuk 1 onder 'vormen en gradaties van verborgenheid'). Angst voor roddel of isolatie door de gemeenschap kan een vrouw in een situatie van verborgenheid houden.

Afhankelijke rechtspositie

De afhankelijkheid van vrouwen wordt soms versterkt door het feit dat deze vrouwen in een afhankelijke rechtspositie verkeren. Zes respondenten (professionals/vrijwilligers) haalden voorbeelden aan van vrouwen die bijvoorbeeld naar Nederland waren gehaald in het kader van gezinshereniging en daarom een afhankelijke verblijfstitel hadden. In een enkel geval was deze verblijfstitel verlopen en verbleef de vrouw illegaal in Nederland, hetgeen de problematiek alleen maar groter maakt.

Cultuuropvattingen

Cultuur werd ook regelmatig genoemd door respondenten (14 van de professionals/vrijwilligers) als een factor of omstandigheid die invloed heeft op verborgenheid. Onder cultuur werd onder andere verstaan: het beschermen van de familie-eer en het vasthouden aan traditionele of conservatieve opvattingen over man-vrouw verhoudingen (zie ook onder subonderzoeksvraag 5.2). Traditionele man-vrouw verhoudingen werden dan omschreven als een verschijnsel waarbij de man de baas is en de vrouw onderdanig is. Een respondent verwoordde het als volgt: "Zo'n man zegt dan: jij bent mijn vrouw, jij moet voor mij zorgen, daarom ben je met mij getrouwd." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Of: "[...] bij ons het gebruikelijk dat de vrouw thuis blijft, haar status is binnen blijven." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Een aantal respondenten benadrukten ook dat het voor veel vrouwen de status van getrouwde vrouw ook belangrijk is. In sommige gemeenschappen is scheiden (nog steeds) een taboe (zie ook onder subonderzoeksvraag 4, 'huwelijkse gevangenschap'). Dit kan er ook toe bijdragen dat vrouwen zich schikken in hun lot.

"Een christelijke mevrouw vertelde dat zij als vrouw geen scheiding mocht aanvragen en dat wilde zij zelf ook niet. Terwijl haar man allang bij een andere vrouw was en door niet te scheiden zou ze in de problemen kunnen komen bij de Sociale Dienst. Zij was op dat moment in een financieel betere positie dan haar man. De vrouw wilde burgerlijk niet scheiden, omdat zij meende dat dat niet van haar geloof mocht."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Twee respondenten (beiden professionals/vrijwilligers) noemden geloof als mogelijke omstandigheid voor het in stand houden van situaties van verborgenheid. Een van deze twee respondenten benadrukte dat vooral de ontwetendheid over wat de godsdienst nu bepaalt en niet bepaalt problemen geeft, omdat veel mensen geneigd zijn blind te geloven als anderen hen vertellen hoe het moet.

Verlaten of gescheiden vrouwen

Vijf respondenten¹⁷ gaven voorbeelden van vrouwen die gescheiden of verlaten zijn, maar waar de man of de familie van de man nog wel invloed heeft op de vrouw. Wij citeren hier twee van hen:

"(..) alleenstaande vrouwen waarvan de man niet direct in beeld is maar op de achtergrond wel." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

"Die vrouw is dan wel gescheiden, maar ze leeft volkomen geïsoleerd want die man heeft nog overal ogen." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam]

Dit betreft gescheiden vrouwen waar de man af en toe nog langs komt en controle houdt op de vrouw. Een respondent noemt dit een vorm van geweld, immaterieel geweld: "(..) soms krijgt zo'n vrouw geld, soms weer niet. Dan moet ze haar best doen om geld van hem te krijgen", dit gaat dan bijvoorbeeld om bijvoorbeeld geld voor de verzorging van de kinderen.

Het wordt verder als volgt uitgelegd: "Die vrouwen komen in een depressie of isolatie terecht, want ze mogen geen contacten leggen met vrouwen die wel partners hebben. Dus de omgeving: andere vrouwen isoleren weer die vrouwen (..) die vrouwen worden door de omringende gemeenschap zielig gevonden of er wordt haar verweten dat ze gescheiden is. 'Ze kon haar man niet bij d'r houden'." [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Met als gevolg dat andere vrouwen er voor kiezen bij hun man te blijven, omdat ze er de voorkeur aan geven getrouwd te zijn, naar de buitenwereld,

¹⁷ 4 respondenten uit de categorie professionals/vrijwilligers en eenmaal uit de categorie 'verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen'.

ook al is die man veel afwezig. Het komt volgens dezelfde respondent voor dat de mannen in kwestie er zelf wél een vriendin op na houden, of “soms keren ze terug naar het land van herkomst en laten ze de boel de boel”.

Een andere respondent uit de categorie professionals/vrijwilligers zegt meerdere gezinnen te kennen waar de man een tweede gezin in het land van herkomst heeft en steeds heen en weer pendelt tussen zijn gezin in Nederland en in het land van herkomst. In de maanden dat de man niet in Nederland is, nemen de zonen dan soms het gezag van de vader richting moeder en zussen over, inclusief het geweldadige gedrag van vader, aldus een andere respondent (actief als hulpverlener/professional in Delfshaven).

Angst voor verlies van de kinderen

Zeven respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan dat vrouwen ook bij hun man blijven vanwege de kinderen of omdat ze bang zijn om hun kinderen kwijt te raken. Een respondent noemde ook problemen rondom de omgangsregeling als complicerende factor.

“Doordat de ouders nog contact met elkaar hebben, blijft het spanningsveld, het machtsconflict een rol spelen (..) sommige vrouwen zijn getraumatiseerd, bijvoorbeeld door het huwelijk of door zaken die ze voor het huwelijk hebben meegemaakt of door de manier waarop ze verlaten zijn, en dat speelt dan allemaal op bij de omgang.” [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

De respondent legt uit dat omgang het uitgangspunt is van het Nederlandse recht (er moet omgang zijn), maar omgang roept bij dit soort vrouwen juist vaak enorme angst op, bijvoorbeeld angst voor ontvoering of angst dat de kinderen niet goed worden verzorgd. Als de vaders hun verantwoordelijkheden niet nakomen en daarop niet of niet genoeg worden aangesproken door de rechtsstaat/autoriteiten, dan komt het probleem bij de moeders te liggen. Vrouwen hebben zich in die situaties dan maar te schikken, aldus de respondent.

Angst voor de hulpverlening

Een andere oorzaak die genoemd werd is angst voor de hulpverlening, in het bijzonder jeugdzorg, maar ook de vrouwenopvang. Twee respondenten gaven aan dat angst soms ook wordt aangepraat door de familie: “Als je weggaat bij je man dan worden je kinderen afgepakt door Bureau Jeugdzorg.” [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Acht andere respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan dat sommige vrouwen geen vertrouwen hebben in of de weg niet weten naar de hulpverlening: “Hulp zoeken wordt soms ook gezien als dat je het niet goed doet.” [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Eén van deze respondenten noemde als complicerende factor dat het aanbod van de hulpverlening misschien 'te wit' is: "Migrantenvrouwen voelen zich niet altijd begrepen door de hulpverlening en durven daarom misschien ook niet verder te praten" [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam]

Kwetsbare vrouwen

Zes respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven expliciet aan dat er vaak sprake is van een complex van problemen. De vrouwen beginnen vaak al met een achterstand. Zij hebben bijvoorbeeld last van onverwerkte trauma's uit hun jeugd; ze spreken de taal niet; ze zijn laag opgeleid en hebben psychische problemen. Een respondent uit de categorie 'verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen' noemde ook analfabetisme als oorzaak waardoor de afhankelijke, moeilijke situatie (gemakkelijker) in stand wordt gehouden.

Acht respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan dat deze kwetsbare vrouwen ook vaker een verstandelijke beperking, een laag IQ of psychiatrische problemen hebben, maar dat dit ook kan gelden voor de partner waar ze mee getrouwd zijn.

Zeven respondenten (professionals/vrijwilligers) noemden ook financiële problemen zoals schulden als oorzaak voor de verergeren van de problematiek. Door schulden of doordat de man bijvoorbeeld het huis of de auto op naam van de vrouw heeft gezet.

Schaamte en/of berusting

Vijf respondenten (professionals/vrijwilligers) noemden schaamte of 'het niet durven' als reden voor het voortduren van een situatie van verborgenheid. Een andere omstandigheid die genoemd werd door zes respondenten (professionals/vrijwilligers) was "acceptatie van je situatie of je lot". Dit is vooral merkbaar bij oudere (ook Nederlandse autochtone) vrouwen, volgens drie van de zes respondenten. Deze vrouwen zitten vast in patronen; zij zitten bijvoorbeeld al jarenlang in een situatie van huiselijk geweld en hebben zich hier bij neergelegd. Vaak zijn het dan de (inmiddels volwassen) kinderen die aan de bel trekken en hulp voor hun moeder zoeken.

Huiselijk geweld

34 respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan dat huiselijk geweld een zeer belangrijke rol speelt bij de problematiek van verborgen vrouwen (zie ook de beantwoording van subonderzoeksvraag 5 elders in dit hoofdstuk). Een respondent was van mening dat in bijna alle gevallen van

huiselijk geweld er sprake is van een vorm van verborgenheid of isolatie "omdat vrouwen niet durven uit te komen voor hun geweldsituatie".

Isolatie

Angst voor isolatie kan een vrouw, vooral op oudere leeftijd, ook in een situatie van geweld of verborgenheid vasthouden – "[...]wat als hij er straks niet meer is, wat dan?" [Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam]

Isolatie kan een gevolg zijn van een situatie van huiselijk geweld, hetzij bewust of hetzij onbewust. Een partner kan een vrouw bewust isoleren, bijvoorbeeld omdat hij jaloers is. Twee respondenten merkten op dat hier vooral leeftijd een rol kan spelen, in het bijzonder wanneer de man veel ouder is dan de vrouw. "Als er sprake is van een groot leeftijdsverschil kan de man daar onzeker van worden en dan wordt hij bezitterig naar zijn vrouw toe", aldus een van beide respondenten (professionals/vrijwilligers).

Een huwelijk als oplossing voor problemen

Acht respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan dat zij in aanraking zijn gekomen met situaties waarin (vaak jonge) mannen met problemen (psychiatrisch, verslaving, criminaliteit) uitgetrouwde werden aan een vrouw uit het land van herkomst, die dan soms verstandelijk of anderszins beperkt is. Het huwelijk zou dan moeten dienen als 'oplossing' voor alle problemen.

"Mensen organiseren soms voor hun zonen die verslaafd zijn een bruid uit het land van herkomst, in de hoop dat die jongen dan op het rechte pad komt. Zo'n vrouw zit dan vast want ze spreekt de taal niet, heeft een afhankelijke verblijfstitel."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Volgens vier respondenten komt dit vooral voor onder mensen van Turkse, Marokkaanse en Hindoestaanse komaf. In die gevallen is het, volgens dezelfde respondenten, ook vaak zo dat de zoon met zijn vrouw bij zijn ouders inwonen. Maar dit lost de problemen die de zoon heeft vaak niet op, immers: "Het probleem is eigenlijk het niet herkennen en onderkennen dat de zoon een probleem of een beperking heeft... vanwege schaamte."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

4. Welke problemen worden als gevolg van 'verborgenheid' ervaren?

Inleiding – verborgenheid: een kluwen van problemen

Een verborgen vrouw is niet zomaar een verborgen vrouw geworden. Dit werd al aangetoond bij de beantwoording van subonderzoeksvragen 1 en 3. Tijdens vrijwel alle afgenomen interviews bleek dat verborgen vrouwen zich in een kluwen van problemen bevinden, waarbij oorzaken en symptomen dwars door elkaar heen lopen (zie met name subonderzoeksvraag 3). In het hoofdstuk 'Inleiding' schreven wij bijvoorbeeld al over de relatie tussen een - op het oog losstaand - onderwerp als achterlating in het land van herkomst; i.e. "dumping" door de echtgenoot en verborgenheid in Nederland en betoogden dat de *dreiging* van of de *angst* voor achterlating ook tot verborgenheid kan leiden.

Polygamie

Polygamie is het aangaan van een huwelijk met twee of meerdere partners. Polygamie is niet toegestaan in Nederland, toch zijn er gevallen en verschillende varianten van polygamie bekend in ons land. Het is niet bekend hoe vaak polygamie in Nederland voorkomt. Volgens het WODC-rapport telde Nederland in 2009 1374 geregistreerde polygame huwelijken¹⁸, maar keihard onderbouwde cijfers zijn feitelijk onbekend, ook omdat de slachtoffers van polygamie vaak tot de groep van verborgen vrouwen behoren. Tijdens enkele interviews in het kader van dit onderzoek kwam het gesprek zijdelings op het onderwerp van polygamie:

"Tijdens de hulpverlening komen we er soms achter dat vader nog een gezin ernaast heeft of we komen erachter doordat er systemen gekoppeld worden. Soms weten de vrouwen het overigens wel." [Uit interview met professional/vrijwilliger in Rotterdam/Delfshaven]

Zeven respondenten (professionals/vrijwilligers) gaven aan in aanraking te zijn gekomen met situaties waarin de man nog een tweede vrouw in het land van herkomst had. Eerder in dit hoofdstuk zijn al voorbeelden gegeven van deze situaties, zie bijvoorbeeld onder subonderzoeksvraag 3: 'verlaten of gescheiden vrouwen'.

Sommige respondenten gaven aan dat ze niet goed weten wat zij een vrouw die in een dergelijke situatie verkeert zouden moeten adviseren. Hieronder geeft een respondent een goede suggestie.

"Om polygamie te kunnen vervolgen moet er wel aangifte gedaan worden. Probleem is hoe krijg je mensen zover om aangifte te doen, een vrouw die in een afhankelijkheidsrelatie zit zal niet zo snel aangifte van polygamie tegen haar man doen. Idealiter zou het steunpunt zo'n vrouw moeten

¹⁸ Boele-Woelki et al., 2009, 2.

adviseren over het doen van aangifte bijvoorbeeld.” [Uit interview met professional/vrijwilliger in Rotterdam/Delfshaven]

Achterlating in Nederland of het land van herkomst

Achterlating in het land van herkomst werd niet door de respondenten genoemd; sommige respondenten hebben wel achterlating zonder financiële middelen in Nederland genoemd. Bij achterlating in Nederland worden naast de daaruit volgende financiële problemen (bijvoorbeeld armoede en schulden), ook zaken als een afhankelijke of verlopen verblijfsvergunning, analfabetisme of het gebrekkig beheersen van de Nederlandse taal genoemd (zie onder subonderzoeksvraag 3, ‘verlaten of gescheiden vrouwen’).

“Ik heb in mijn werk te maken gehad met een casus waarin een importbruid uit Marokko was verlaten door haar man. Hij was vertrokken naar Marokko en liet haar achter met 4 kinderen. Ze leefden van een uitkering en hij had al het geld meegenomen, rekeningen werden niet betaald, de electriciteit werd afgesloten en zij kon geen kant op. Dat deed die man ieder jaar, iedere zomer ging hij een paar maanden weg en liet haar achter zonder inkomen, zonder niets. Voorheen kreeg ze wel hulp via familie maar ditmaal liep het allemaal zo hoog op dat er een schuld ontstond bij de energieleverancier. De man had psychische problemen en kreeg daarom toestemming van Sociale Zaken zolang in het buitenland te blijven.”

[Uit interview met professional/vrijwilliger in Rotterdam/Delfshaven]

Informele huwelijken, importbruiden en huwelijkse gevangenschap

Een informeel (bijvoorbeeld religieus) huwelijk is in Nederland niet rechtsgeldig.¹⁹ Verschillende respondenten gaven aan dat zij situaties kenden waarin vrouwen, in het bijzonder jongere vrouwen, een informeel huwelijk hadden gesloten. Een professional/vrijwilliger zei ons daarover: “Naast dat er vrouwen uit het land van herkomst worden gehaald, zie je ook veel vrouwen die hier zijn opgegroeid; ook die sluiten informele huwelijken.”

Huwelijkse gevangenschap kan ook ontstaan als de vrouw niet kan of mag scheiden uit een burgerlijk huwelijk. Dit kan een Nederlands burgerlijk huwelijk zijn of een burgerlijk huwelijk naar het recht van het land van herkomst. Er is ons een voorbeeld gegeven van een burgerlijke echtscheiding waarvan de vrouw nooit kennis heeft genomen, omdat de vrouw analfabeet was:

¹⁹ Van der Leun & Leupen, 2009.

“Mijn vader gaf haar geen geld voor boodschappen, kocht geen kleren voor ons. We hadden letterlijk geen eten. Het geld hield mijn vader zelf want hij moest het van zijn vader naar [...] sturen. Mijn opa gaf mijn moeder geld om eten voor ons te kopen. Uiteindelijk scheidde haar man, mijn vader, van haar volgens het Nederlandse recht, maar hij vertelde haar dat niet en zij tekende blijkbaar dingen zonder het te snappen of uitgelegd te krijgen. Mijn moeder heeft ook andere dingen getekend die zij niet snapte. Een analfabeet tekent snel, weet je? De echtscheiding is zonder dat zij het wist uitgesproken. Ik weet wel dat zij niet naar islamitisch recht in [land van herkomst] gescheiden is.”

[Uit interview met dochter van een verborgen vrouw in Delfshaven]

Ook de omgeving van de vrouw kan druk op haar uitoefenen om niet te scheiden, zoals deze professional/vrijwilliger ons liet weten: “De vrouw wilde scheiden, maar dan wel van tafel en bed. Vanwege de grote familiedruk was dit dan een goede optie, want dan kon ze wel feitelijk gescheiden leven, maar was ze nog getrouwd naar de familie en gemeenschap.”

Ook de dochter van een voormalig verborgen vrouw in Delfshaven vertelde ons tijdens het interview over dit verschijnsel:

“Mijn vader wilde zich later weer met mijn moeder verzoenen, waarschijnlijk omdat hij veel alleen was. Hij ging naar de moskee en stuurde de mannen van de moskee op mijn moeder af. Zij oefenden op mijn moeder en opa veel druk uit om hem weer thuis te laten en te verzoenen. Vrouwen die gescheiden of verlaten zijn, worden in [...] en in de [...] gemeenschap zielig gevonden, dus het was allemaal zeker niet makkelijk voor mijn moeder.”

Dilemma's van de hulpverlening

Met twee respondenten uit de categorie professionals/vrijwilligers is tijdens het interview gesproken over het sluiten van een religieus, informeel huwelijk in situaties van dreiging van eengerelateerd geweld, om zo de veiligheid van (meestal) een meisje veilig te stellen. Deze respondenten deelden mede dat imams en andere gezaghebbende personen in de migrantengemeenschappen soms worden ingeschakeld en geraadpleegd in deze kwesties.

“Het is een oplossing om problemen echt op te lossen. We hebben heel veel in de crisisinterventies gehad 'als er maar getrouwd werd', dat waren ook minderjarige meiden.”

En:

“Soms heb je te maken met een duivels dilemma (..) ik zou me voor kunnen stellen dat het sluiten van een huwelijk bij een imam een oplossing is, als dat helpt om de dreiging weg te nemen (..)

als je het niet doet, wat zijn dan de gevolgen? Dat is een afweging die wij moeten maken. Als ze met een doorgesneden keel ergens op een station ligt kan ik mezelf ook niet meer recht aankijken in de spiegel.”

[Uit interview met professional/vrijwilliger in Rotterdam/Delfshaven]

Dezelfde dilemma's spelen soms bij huwelijkse gevangenschap. Een respondent (categorie professionals/vrijwilliger):

“Huwelijkse gevangenschap is een aspect wat in een huiselijk geweld zaak soms naar voren komt: er is dan wel een echtscheiding uitgesproken maar meneer wil niet scheiden volgens de religie en hij beschouwt haar nog steeds als zijn vrouw. Via de contacten proberen we dan de mensen in beweging te krijgen, bijvoorbeeld via de imam. We proberen een oplossing te vinden dat zo'n man wel zijn gezicht kan redden maar dat wel de scheiding wordt uitgesproken.”

5. Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?

Inleiding

Deze subonderzoeksvraag richt zich op de strategie en de tactieken die mogelijkere gevolgd worden om de problematiek van verborgen vrouwen op te lossen of te verminderen. Het is daarmee een vraag die in de eerste plaats beleidsmatig van aard is, maar ook de mogelijke middelen en oplossingen beschouwt van de hulpverlening ter plekke in Delfshaven.

Door middel van de specifiekere vragenlijst die aan de respondenten in de categorie professionals/vrijwilligers werd voorgelegd²⁰, werd onder andere gevraagd naar:

- De aanpak die door de organisatie waarvoor de respondent werkzaam/actief is wordt gehanteerd om verborgen vrouwen te helpen;
- De aanpak die door andere organisaties in Rotterdam wordt gehanteerd om verborgen vrouwen te helpen;
- Meegemaakte successen en mislukkingen rondom verborgen vrouwen;
- De middelen en oplossingen die er momenteel worden aangeboden om de problematiek van verborgen vrouwen te verminderen/op te lossen;
- Perceptie van de respondent op de rol/taak van de organisatie waarvoor zij/hij werkzaam/actief is t.a.v. de problematiek van verborgen vrouwen;
- Beoordeling van de kennis en capaciteit binnen de eigen organisatie om deze rol/taak adequaat te kunnen uitvoeren;
- Samenwerking met andere organisaties als het gaat om verborgen vrouwen;
- Behoeftte aan informatie en kennis met betrekking tot de problematiek van verborgen vrouwen;
- Perceptie van de respondent op de rol/taak van de gemeente omtrent het voorkomen en bestrijden van het probleem van verborgen vrouwen.

Het zou te omvangrijk zijn om alle antwoorden van alle 45 respondenten uit deze categorie hier op te nemen, of zelfs maar een parafrasering daarvan. Dit is ook niet nodig, omdat veel respondenten ons dezelfde of zeer vergelijkbare informatie gaven. Gaandeweg werden er in het afnemen van de interviews 4 'rode draden' zichtbaar.

Deze 4 thema's die centraal stonden in de antwoorden van de 45 professionals/vrijwilligers waren als volgt:

²⁰ Zie Bijlage 3, in het bijzonder vraag 10 t/m 19.

- 1) Huiselijk geweld**
- 2) Man-vrouw problematiek / positie en aanzien van de vrouw**
- 3) Een terugtrekkende overheid**
- 4) Haken en ogen in de hulpverlening**

Wij zullen deze onderwerpen nu verder toelichten op basis van citaten, parafraseringen, impressies en analyses. We zullen proberen hierbij zo dicht mogelijk bij de formuleringen en de gedachtes van de respondenten te blijven.

Huiselijk geweld en man-vrouw problematiek

Wat ons ten eerste opviel is dat zeer veel respondenten in de interviews aangaven dat de problematiek van verborgen vrouwen in veel gevallen een relatie kent met:

- a) Huiselijk geweld
- b) Man-vrouw problematiek/positie en aanzien van de vrouw.

Zo meldden 34²¹ respondenten uit de groep professionals/vrijwilligers tijdens de interviews expliciet of semi-expliciet dat er een relatie is tussen het vóórkomen van verborgenheid onder vrouwen en huiselijk geweld.

41 respondenten uit de groep professionals/vrijwilligers gaven in hun relaas indicaties voor een verband tussen enerzijds de verborgenheid van sommige vrouwen die zij in hun dagelijks werk constateerden en anderzijds de ongelijkwaardige man-vrouw verhouding en de gebrekkige emancipatie die zij aantreffen bij de dezelfde vrouwen en hun mannen en families.

Wij zullen beide onderwerpen hier analyseren aan de hand van de interviews en onze beperkt verrichte deskresearch. De gemaakte opmerkingen van de respondenten zullen worden gekoppeld aan het landelijke en (deel)gemeentelijke beleid op deze onderwerpen, voorzover dat bij de respondenten en bij ons als onderzoeksteam bekend is. Voorzover dat mogelijk is binnen een verkennend onderzoek als het onderhavige, zullen wij ook beschouwen welke middelen en oplossingen succesvol worden ingezet door de professionals en hulpverleners.

²¹ Hierbij moet aangetekend worden dat mogelijk van een onderzoeksbias sprake is door het hanteren van de sneeuwbal methode: wij hebben relatief veel interviews afgelegd met mensen die in de huiselijk geweld-hulpverlening werkten of aanverwante sectoren.

1. Huiselijk geweld

“We hadden er allemaal een ellendig gevoel bij, we waren bang als we iedere keer iets in de krant lazen, dat zij het waren. We hebben de vrouw gezegd: Je moet scheiden. Fors lichamelijk geweld, er lopen aangiften bij de politie. Sinds gisteren werken we er concreet eraan de vrouw in de vrouwenopvang te krijgen, naar aanleiding van een incident, langdurig traject. Maar er is nog steeds het losse eindje van die man, dat moet eigenlijk via het strafrecht worden opgepakt. Dat gebeurt te weinig in Nederland.

[Uit interview met professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

In de interviews met bijna alle (47 = 45 + 2) respondenten wordt er op vele manieren een relatie gelegd tussen de problematiek van verborgen vrouwen en het thema huiselijk geweld. De meerderheid van de interviews die wij met de respondenten hielden, bleken uit te komen op het onderwerp van huiselijk geweld.

Dit gold zowel voor de categorie professionals/vrijwilligers (34 positieve scores, zie vorige paragraaf), als de 2 respondenten in de categorie verborgen vrouwen/dochteren van verborgen vrouwen (2 positieve scores). De relatie tussen beide thema's (oorzaak-gevolg) wordt niet altijd duidelijk, maar er lijkt een relatie te zijn tussen psychische en fysieke dwang/onderdrukking.

Wanneer wij naar het totale beeld van deelgemeente Delfshaven kijken, dan zien wij het volgende. Delfshaven kende van januari 2013 tot en met juli 2013 472 meldingen van huiselijk geweld en lijkt daarmee de afgelopen jaren debet te zijn aan een min of meer stabiel aantal meldingen bij de Rotterdamse politie.

Meldingen van huiselijk geweld bij de politie Rotterdam Rijnmond, cumulatieve telling van alle wijken van deelgemeente Delfshaven

Jaar	2010	2011	2012	2013 (januari-juli)
Aantal	887	814	815	472

[Bron: Politie Rotterdam Rijnmond, augustus 2013]

In 2005 kwam het rapport 'Het Stille verdriet van tienermeiden in Rotterdam' uit, met daarin heftige beschrijvingen van geweld en sexismen in meerdere culturen in Rotterdam.²² Een respondent die werkzaam is in de hoek van politie/justitie, en in die hoedanigheid veel expertise heeft op het vlak van huiselijk geweld, liet ons in het afgenomen interview weten dat huiselijk geweld in veel gevallen genderproblemen zijn en dat het mogelijk is dat we dit in Nederland onderschatten.

2. Man-vrouw problematiek

Een traditioneel, overerfbaar en vastgeroest model?

Eén respondent vertelde ons dat naar haar/zijn mening de vrouwen zelf net zo 'schuldig' zijn aan de situatie als de mannen, omdat de verborgen vrouwen die zij/hij kende er een traditioneel man-vrouw beeld op nahouden. Ook een andere geïnterviewde liet ons weten dat er volgens haar/hem ook vrouwen zijn die het helemaal niet erg vinden om niet actief te zijn in de samenleving. Voorts sprak een derde respondent over 'zelfgekozen isolement' van vrouwen uit meer behoudende islamitische hoek.

Dit lijkt ons een punt van aandacht, omdat de conclusie van 'het publiek' op het probleem van verborgenheid onder vrouwen, al gauw zou kunnen zijn dat verborgen vrouwen altijd een onderdrukkende man hebben. In veel gevallen werd dit bevestigd door een meerderheid van de 45 professionals/vrijwilligers en de 2 respondenten in de categorie verborgen vrouwen/dochters van verborgen vrouwen, maar het blijkt dus genuanceerder te liggen. 'Zelfgekozen isolement' klinkt niet naar onderdrukking. Niet voor niets werd eerder in dit hoofdstuk uitgelegd dat verborgen vrouwen zich in een kluwen van problemen bevinden. Hun eigen traditionele opvattingen kunnen deel van deze kluwen zijn.

Anderzijds kan wel gesteld worden dat verborgen vrouwen last kunnen hebben van enigerlei vorm van onderdrukking door hun/een man. Enkele respondenten (uit de categorie professionals/vrijwilligers) die deze onderdrukking hebben meegemaakt of er vermoedens van hebben, omschreven het als volgt:

²² PvdA Rotterdam Gemeenteraadsfractie, 2005.

“Haar man had haar vanaf het begin geleerd: ‘Als je een stap neemt zonder mij, volgt er altijd een probleem!’. Dus als ze haar moeder wilde bellen, moest ze dat eerst vragen.”

[Uit interview met professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven, sprekend over een verborgen vrouw die door steun van haar familie woonachtig in een Magreb-land uit deze situatie heeft kunnen ontsnappen]

En:

“Vaak zijn die vrouwen traditioneel gekleed. Je merkt het al wanneer mevrouw stilletjes gaat zitten en de man de boventoon gaat voeren; dat zijn voor mij tekenen om op te gaan letten.”

[Uit interview met professional/vrijwilliger actief in Delfshaven, sprekend over haar/zijn contacten met willekeurige mensen uit de wijk]

Of bijvoorbeeld:

“Achteraf hoorde ik dat haar man had gezegd: ‘Je weet genoeg want je kan nu lezen en schrijven, je hoeft niet meer naar het buurthuis te gaan’.”

[Uit interview met professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven, sprekend over een verborgen vrouw die door steun van haar familie woonachtig in een Magreb-land uit deze situatie heeft kunnen ontsnappen]

Dat het kan voorkomen dat het vrijheidsbeperkende gedrag van de vader wordt gekopieerd door de zonen werd ons uitgelegd door één van de respondenten (eerder ook al aangehaald in dit hoofdstuk onder subonderzoeksvraag 3): “In deze casus is het een werkende man, moeder zit de hele dag thuis. De kinderen zitten min of meer op school. De oudste zoon en de andere zonen nemen het over als vader van huis is. Zij zijn de baasjes in huis en beperken moeder in haar vrijheid.”

Op micro-niveau, dat wil zeggen binnen gezinnen en families, lijken traditionele man-vrouw verhoudingen dus een verband te houden met het voorkomen van de problematiek van verborgen vrouwen. In de volgende paragraaf zullen wij naar het meso-niveau (emancipatie-beleid in de deelgemeente Delfshaven) en het macro-niveau (emancipatiebeleid in Nederland) kijken.

Emancipatiebeleid in Nederland

In 1991 heeft Nederland al het VN-Vrouwenverdrag (Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen) geratificeerd. Volgens de verdragtekst hebben de partijen in het verdrag de verplichting om alle noodzakelijke maatregelen, inclusief wetgeving, te treffen die nodig zijn om ervoor te zorgen dat de mensenrechten en fundamentele vrijheden van vrouwen worden gewaarborgd (naar: Musa & Zee, 2012).

De landelijke overheid in Nederland zet sinds 1995 (wereldconferentie in Beijing) in op mainstreaming van het emancipatiebeleid. De bedoeling daarvan is dat alle departementen emancipatiebeleid meenemen in hun reguliere beleid. De vraag is of deze mainstreaming heeft gewerkt; soms lijkt het erop dat ministeries zich er nogal eenvoudig vanaf maken (zie voorbeelden in Diepenbrock, 2000; bijvoorbeeld p. 35). Ook in een relatief egalitair land als Nederland, wordt er bijvoorbeeld herhaaldelijk op gewezen dat vrouwen nog steeds minder verdienen dan mannen voor hetzelfde werk. Verder is al langer bekend dat er op vele manieren onbewust onderscheid wordt gemaakt tussen mannen en vrouwen en dat 'de man' veelal de norm is in de maatschappij; in publieke beeldvorming, in advertenties, in overheidsvoorlichting, etc. (Diepenbrock, 2000, gebaseerd op publicaties van o.a. Marijke Mossink).

Emancipatiebeleid in Delfshaven

Wanneer wij vragen naar het emancipatiebeleid van de deelgemeente Delfshaven, aan een respondent die wordt geïnterviewd in de hoedanigheid van ambtenaar van de deelgemeente, verwijst zij/hij ten eerste naar het bestaan van het vrouwenemancipatiecentrum in Delfshaven. Dit is bedoeld voor vrouwen en meisjes en werd opgericht naar aanleiding van een motie van GroenLinks in de deelraad. Aanvankelijk waren er 4 van deze vrouwenemancipatiecentra gepland, maar door geldgebrek kwam er slechts 1 centrum.

Ten tweede voert zij/hij aan dat er in het BewonersActiviteitenFonds Delfshaven 2013 (afgekort BAF) een emancipatiespeerpunt is opgenomen. In het BewonersActiviteitenFonds heeft de deelgemeente Delfshaven financiële middelen²³ opgenomen om te stimuleren dat bewoners en zelforganisaties zelf initiatieven nemen om hun buurt aantrekkelijk en sociaal te houden. Om in aanmerking te komen voor deze subsidie, moet de te organiseren activiteit voldoen aan een speerpunt dat de deelgemeente heeft geformuleerd. Dat is in ieder geval wat er gesteld wordt in de brochure met de uitleg over het BAF (Delfshaven, 2013: 3).

²³ Deze financiële middelen variëren van 750 (of eventueel minder) tot 5.000 euro per aanvraag.

Het BAF 2013 kent 4 speerpunten: Straat- en buurtactiviteiten, Participatie en Emancipatie, Gezonde Levensstijl en Jeugd 0 t/m 23 jaar.

Onder het speerpunt Participatie en Emancipatie wordt de volgende doelstelling beschreven: "Het opdoen van kennis en vaardigheden door elkaar te ontmoeten, in het bijzonder voor vrouwen, ouderen en kwetsbare groepen." Vervolgens zijn er 7 subdoelen opgenomen, waaronder de voor ons twee relevante subdoelen: "Stimuleren van de participatie van mensen die zich in een sociaal isolement begeven" en "Bevorderen emancipatie van vrouwen".

Opmerkelijk: De deelgemeente Delfshaven heeft een BewonersActiviteitenFonds (BAF) waarmee financiële middelen ter beschikking kunnen worden gesteld voor bewoners en zelforganisaties als zij zelf initiatieven nemen om hun buurt aantrekkelijk en sociaal te houden.

In het BAF komt het speerpunt Participatie en Emancipatie kort terug in o.a. de volgende subdoelen:

- ✓ Stimuleren van de participatie van mensen die zich in een sociaal isolement begeven
- ✓ Bevorderen emancipatie van vrouwen.

[BAF! BewonersActiviteitenFonds Delfshaven 2013: Realiseer in één klap je idee, Speerpunten, voorwaarden & criteria]

Naar onze mening is het opvallend dat er in het BAF wel een speerpunt Emancipatie genoemd wordt, maar dat (een element van) emancipatie in de te organiseren activiteiten nergens als criterium²⁴ wordt genoemd waarop een subsidieaanvraag van bewoners of bewonersorganisaties wordt getoetst door de deelgemeente. In het interview met genoemde deelgemeentemedewerker bleek na gerichte vragen onzerzijds eveneens dat de deelgemeente inderdaad niet op emancipatoire elementen of voorwaarden toetst.

In hoeverre de overheid het recht heeft om NGO's (in dit geval bewonersorganisaties) met subsidievoorwaarden beleidsmatig te beïnvloeden, is een moeilijke politiek-morele discussie, maar feit is in ieder geval dat het emancipatiebeleid van de deelgemeente wat betreft de zelforganisaties in goede bedoelingen lijkt te stranden. Het benoemen van een speerpunt (Participatie en) Emancipatie met enkele doelen en subdoelen zonder deze te expliciteren in de subsidievoorwaarden, is niet voldoende om een emancipatiebeleid uitgevoerd door de zelforganisaties te

²⁴ Noch in de Algemene voorwaarden noch in de Uitvoeringsregels van het BAF komt het woord emancipatie voor dan wel wordt enige vorm van toetsing of evaluatie van de speerpunten of (sub)doelen genoemd.

realiseren. Het is zelfs niet voldoende om hen ertoe te bewegen enige emancipatoire, op gender-gelijkheid gerichte of empowermentselementen in hun activiteiten op te nemen.

Emancipatie-activiteiten door zelforganisaties en hulpverleners

Toch vinden er hier en daar emancipatoir getinte activiteiten plaats in Delfshaven. Er zijn bijvoorbeeld twee koepels van zelforganisaties die wel degelijk proberen om verborgen vrouwen of bijna-verborgen vrouwen²⁵ uit hun isolement te halen. Zij doen dit op een zeer vergelijkbare manier. Een respondent zegt hierover:

"Het zijn vrouwen die niet perse opgesloten zitten maar nauwelijks buiten de deur komen, de weg naar de vereniging of moskee was voor velen in het begin al een hele stap. Binnen ons project hebben we onderscheid gemaakt tussen verschillende fasen. Eerst zorgen dat ze blijven komen door laagdrempelige activiteiten, bijvoorbeeld koffieochtenden of naailes, vervolgens, en dat noemen wij 'van buiten naar binnen', gaven we voorlichting over bijvoorbeeld huiselijk geweld. Tot slot is er dan de fase van 'binnen naar buiten' waarbij we de vrouwen meenemen naar de bibliotheek, mee naar de Vraagwijzer, een wandelingetje in de wijk of een rondje met de tram. In feite vergrootten wij de wereld van deze vrouwen."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

En een andere respondent:

"Bij [...] doen we ons best om op een voorzichtige maar creatieve manier in contact te komen met deze vrouwen. We bellen wel aan en vertellen dan over dat we een koran les hebben of een naaicursus gaan doen, zo is het niet bedreigend en laagdrempelig, ook voor haar man. Zelfs als ze niet gekomen is kunnen we nog langsgaan: 'Het was zo gezellig maar je was er niet, we hebben wat koekjes over, geniet ervan en hopelijk tot een volgende keer!' We gaan ze niet vertellen dat we een voorlichting hebben over huiselijk geweld maar we maken het gezellig en als zo een vrouw eenmaal het huis uit is, kunnen we in gesprek gaan."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

Dit is een indirecte en tamelijk langzame vorm van empowerment, maar – volgens de respondent – een effectieve methode in het tegengaan van de problematiek van verborgenheid en isolatie. De geïnterviewde in kwestie stelt in elk geval dat er effect is op de verborgen of semi-verborgen vrouw: door deze activiteiten kan zij langzaam uit haar schulp kruipen.

²⁵ Overigens worden deze vrouwen niet per se verborgen vrouwen genoemd door deze koepelorganisaties. De projecten kunnen breder zijn en ook tienermoeders, ouderen of jongeren in zijn algemeenheid betreffen.

Assertiviteit, weerbaarheid en empowerment zijn ook volgens veel andere van de geïnterviewde hulpverlenersvrijwilligers belangrijk. Ook het bewegen en uiten van emoties zou belangrijk zijn, omdat voormalig verborgen vrouwen hun gevoel in veel gevallen hebben weggestopt. Of deze onderwerpen voldoende aandacht krijgen in Delfshaven, daarover zijn de meningen verdeeld. Een hulpverlener zegt hierover:

“Ik geef wel vaak aan hulpverleners mee, vaak gezinscoaches, dat ik graag wil dat ze zich specifiek richten op de moeders en iets gaan doen aan empowerment. Bijvoorbeeld een assertiviteitscursus of een cursus Nederlands. Ik vind wel dat dat vaak over het hoofd wordt gezien, ook door hulpverleners, die richten zich heel erg op materiële aspecten in de gezinscoaching, bijvoorbeeld op sporten, of is het huis op orde? Ik vind het belangrijker dat mensen zichzelf kunnen bedruipen en weerbaar worden en daarin zie ik dat die moeders een vergeten groep zijn.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Veel van de projecten die direct of indirect op verborgen vrouwen in Delfshaven zijn gericht, voorzover wij die in onze interviews tegenkwamen, werden georganiseerd door koepelorganisaties en niet altijd door de lokale zelforganisaties in Delfshaven.

3. De terugtrekkende overheid

Een terugtrekkende overheid die het overlaat aan de zelforganisaties

“Door de bezuinigingen van de afgelopen jaren op met name de uitvoerende hulpverlening merk ik dat ik veel minder mensen heb die mij signalen sturen, want die zijn er gewoon niet meer.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

Een relatief grote groep respondenten (13) uit de categorie professionals/vrijwilligers gaf tijdens het interview aan te kampen met beperkte financiële middelen in de organisatie of in de sector. Meerdere geïnterviewden in deze respondentengroep lieten ons direct of indirect weten dat de overheid in Rotterdam (maar soms werd ook de Nederlandse regering genoemd) zich aan het terugtrekken is.²⁶

²⁶ De term “terugtrekkende overheid” of “terugtrekkende overheid” werd op letterlijke wijze in de mond genomen door 3 respondenten; klachten over een afwezige of matig coördinerende overheid of het beschikken over verminderde middelen in de dagelijkse werkzaamheden waren veel talrijker.

De in de troonrede van 2013 genoemde boodschap dat Nederland minder een verzorgingsstaat en meer een participatiesamenleving moet worden, past in dit opgeroepen beeld van een terugtrekkende overheid. Ook in kranten en tijdschriften is deze actuele tendens in Nederland, na 'afschaffing' van de Vogelaarwijken, beschreven (zie bijvoorbeeld: Eijck & Naafs, 2013).

De afschaffing van de deelgemeentes in Rotterdam en de deelraden in Amsterdam zou ook in dat licht kunnen worden gezien.²⁷ Veel respondenten constateerden, klagend of juist de nuchterheid zelve, dat zij met een gebrek aan middelen hun werk zo goed mogelijk proberen te doen.

Hier blijkt ook wat wij in de inleiding van de hierop volgende paragraaf ('haken en ogen in de hulpverlening') zullen schrijven: de goede wil van de hulpverleners, ambtenaren en andere professionals. Het is niet zo dat zij pleitten voor een betere beloning - geen van de respondenten sprak over haar/zijn eigen beloning - en ook niet per se voor meer middelen voor de eigen organisatie. Zij kijken veeleer naar de hele sector en naar de organisaties of initiatieven die hen zijdelijks raken:

"Het is erg jammer dat het buurtwerk, de buurthuizen, op de schop gaan. Dit zijn ontmoetingsplekken, ook voor de [noemt haar/zijn functie]. Daar kwamen altijd allerlei onderwerpen spontaan ter sprake. Van sloten op de deur tot onvrijwillige seks in het huwelijk."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Delfshaven]

In het adagium van "de terugtrekkende overheid" past de door veel respondenten vastgestelde houding van de deelgemeente dat de zelforganisaties in de wijken de rol van de overheid op sommige punten gaan overnemen. "Er wordt nu meer van hen gevraagd.", zoals men het stelt [bron: professional Delfshaven]. Echter, het merendeel van de respondenten was tegelijkertijd sceptisch over de capaciteit van de burger en de zelforganisaties om deze rol adequaat te vervullen.²⁸

²⁷ In de officiële beleids- en communicatiestukken blijkt ons niets van een bezuinigingsachtergrond bij het afschaffen van de deelgemeentes. Feit is echter dat het Rotterdamse gemeentefonds en het deelgemeentefonds dalende zijn. Tevens zei één van onze respondenten: "Delfshaven krijgt nu veel aandacht, ondanks dat ik alleen ben, kan ik er nu veel voor proberen te doen. Het is erg jammer dat ik zo meteen minder aandacht en tijd kan geven aan Delfshaven. De verwachting is dat middelen die nu naar Delfshaven gaan, in de toekomst meer over de hele stad zullen worden verspreid."

²⁸ Een ambtenaar van de deelgemeente zei hierover: "We verwachten meer van de burgers dan waar ze toe in staat zijn. [...] Het is onzin om te denken dat zelforganisaties de rol van de overheid zouden kunnen overnemen".

Dit sceptisch zijn valt ons inziens te verklaren uit een aantal factoren die de respondenten om zich heen kunnen zien.

Ten eerste hebben we in de Inleiding kunnen zien dat de sociale positie van mensen in Delfshaven gemiddeld lager is dan in de rest van Rotterdam, wanneer je de sociale index van de Gemeente Rotterdam bekijkt. Te denken aan zaken als opleiding, inkomen, taalvaardigheid, etc. De vraag doemt dan op of de bewoners de nieuwe verantwoordelijkheid voor hun eigen welzijn en dat van hun wijk aan kunnen.

Ten tweede lijkt de deelgemeente Delfshaven geen goed beeld van de zelforganisaties te hebben, of kan in elk geval gesteld worden dat dat beeld onduidelijk is doordat die zelforganisaties soms zelf onduidelijk ten tonele komen. Zo stelt een medewerker van de deelgemeente dat in de lijst van bewonersorganisaties –dit zijn er ongeveer 50 in Delfshaven- een behoorlijk aantal gezien moet worden als slapend, ter ziele of onder een andere naam actief of doorgestart. Ook kan het volgens haar/hem zo zijn dat een zelforganisatie wel actief is, maar zich niet gemeld heeft bij de deelgemeente.

Ten derde schijnen sommige (niet alle) zelforganisaties moeite hebben met vrouwenemancipatie en er meer conservatieve ideeën op na te houden. Eén respondent vertelde ons dat de besturen van zelforganisaties bijna altijd bestaan uit mannen, voorzover zij/hij kan overzien. Vrouwen zouden zelfs geïntimideerd worden, liet zij/hij ons weten – hierbij de nodige voorbeelden gevend die wij hier vanwege privacyredenen helaas niet kunnen noemen. Ook bij de (gesubsidieerde) activiteiten van de zelforganisaties zouden in veel gevallen uitsluitend mannen aanwezig zijn.

Een andere respondent stelt dat zelforganisaties zouden zijn opgericht vanuit een bepaalde ideologie en religie. Zij/hij zegt zich daarover zorgen te maken, omdat de zelforganisaties als paddenstoelen uit de grond zouden schieten en dat hun bijdrage voor de wijk en hun doelgroep beperkt zou zijn of zelfs alleen 'op papier' zou bestaan. Zij zouden niet geneigd zijn om door te verwijzen naar de hulpverlening, maar juist geneigd zijn om zich af te sluiten. Zij/hij pleitte er in het interview met ons voor om deze organisaties "verplicht training te laten volgen, in het kader van Rotterdams beleid."

Het verdwijnen van de deelgemeentes

Zoals bekend worden de deelgemeentes in Rotterdam en de stadsdelen in Amsterdam per 2014 afgeschaft. De gemeente Rotterdam (persbericht 20 december 2012) presenteert dit als een positieve beslissing, die zal leiden tot 'Rotterdammer-gericht werken'. Wijkbewoners zullen een 'bepalende stem' krijgen in de keuzes in hun buurt. Er wordt gesproken over "participatief begroten, wijkbudgetten en wijkreferenda".

Tegelijkertijd is het de bedoeling dat beleidstaken naar het stedelijk niveau worden overgeheveld. Lokaal zouden er 14 stadskwartieren worden ingesteld met elk hun bestuurscommissie, met een beperkt aantal taken. In dit verband wordt gesproken over compact gebiedsbesturen, dus dat zou betekenen dat het wijkgerichte werken²⁹ wel doorgaat, maar met minder middelen.

Over de taken van de deelgemeente en gemeente zegt één van de respondenten in de categorie professionals/vrijwilligers het volgende:

"Ze kunnen veel doen op het gebied van de deskundigheid bevorderen bij welzijnsinstellingen, maatschappelijk werkers, CJG'ers, vrijwilligers en bijvoorbeeld, wijkagenten. Bij mensen die direct contact hebben met organisaties en cliënten. Het is onhandig als alleen iemand van bovenaf een plan maakt. De vrijwilligers en de mensen op straat zouden inspraak moeten hebben om een plan ook uitvoerbaar te maken."

Een andere geïnterviewde professional/vrijwilliger heeft het over een thermometerfunctie in de wijk:

"Zorg voor ogen en oren, weet wat er leeft. Als overheid. Via de buurtregisseur en wijkagent. Die moeten toegerust en opgeleid zijn om de ogen en oren, de thermometer in de wijk zijn. Wat gebeurt er allemaal, wek vertrouwen. Dat is het enige wat helpt, van de burgers onderling hoef je het niet te verwachten. Iedereen is druk met zichzelf, zeker nu in de crisis. Ik ben bang dat we als maatschappij een beetje uit elkaar vallen, als je als overheid daar voeling op wilt houden, heb je ogen en oren nodig in de wijk. Er moet kennis, kunde en awareness zijn, want als je niet weet wat er speelt dan herken je het ook niet."

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

²⁹ Inclusief de jeugdzorg, die in de toekomst zelfs bij tot het takenpakket van de wijkteams zal gaan horen. Rotterdam heeft besloten om per 2015, als de decentralisatie van de jeugdzorg naar de gemeenten een feit wordt, het Nieuw Rotterdams Jeugdstelsel in te voeren. De jeugdzorg wordt daarmee zoveel mogelijk de verantwoordelijkheid van de wijkteams (zie ook Y. de Koster, 2013).

Of en hoe het wijkgericht werken deze volgens de professional/vrijwilliger dringend nodige taken na afschaffing van de deelgemeentes in Rotterdam zal waarmaken? De tijd zal het leren.

Rechtshulp: van duur naar duurder

Het zal duidelijk zijn dat verborgen vrouwen bij uitstek een kwetsbare groep vormen. De interviews en onze deskresearch bevestigen deze veronderstelling. Ook in juridische zin is dit zo. Een vrouw die zich wil ontworstelen uit haar verborgenheid en in die strijd haar man en/of (schoon)familie op haar weg vindt, heeft het niet makkelijk. Een deel van die strijd is bijvoorbeeld beschreven in het boek *'De uitverkorene. Een importbruid acht jaar lang opgesloten in Nederland'* (Oum'Hamed, 2009). Er is veel durf voor nodig om de juridische en psychologische strijd aan te gaan om uit een situatie van verborgenheid en/of huwelijkse gevangenschap te komen. Fayza Oum'Hamed voerde de strijd niet alleen tegen haar man, maar moest deze ook voeren tegen de Nederlandse protocollen en in graniet gegoten procedures.

Hindernissen voor een verborgen vrouw om uit de verborgenheid te treden zijn in de vorige paragrafen van dit hoofdstuk reeds benoemd en kunnen onder andere zijn: taalproblemen, geringe ervaring met de Nederlandse maatschappij, expliciete en impliciete bedreiging, familiedruk, illegaal in Nederland verblijven, tradities en mentaliteit van de vrouw zelf, reputatieschade, angst om de kinderen te verliezen, maar ook de kosten van de advocatuur en het Nederlandse rechtssysteem.

Men zou daarom verwachten dat de landelijke overheid alles in het werk zou stellen om de drempels tot juridische bijstand zo laag mogelijk te houden voor kwetsbare en groepen zoals verborgen vrouwen, maar niets is minder waar.

Een blik op de website voor de Raad voor Rechtsbijstand (RvR) in oktober 2013, leert ons dat de drempelbedragen per 1 oktober 2013 opnieuw omhoog zijn gegaan. Ze worden ook nog eens veel vaker in rekening gebracht, meer dan voorheen. Wij citeren hier letterlijk, inclusief de eerste tabel:³⁰

"Wijzigingen per 1 oktober 2013

Vanaf 1 oktober 2013 geldt een aantal wijzigingen op de financiële voorwaarden:

³⁰ Wij citeren hier een wat langer fragment, omdat dit een bijna lachwekkende maar typerende passage is: in elke tekstregel staat een nieuwe onheilstijding voor de verborgen vrouw met een beperkt of nihil inkomen die wil scheiden.

- u betaalt een hogere eigen bijdrage.
- Wilt u bijstand als u uw relatie beëindigt? Dan gelden daarvoor aparte eigen bijdragen. Ook wanneer u een procedure voert die samenhangt met de scheiding of beëindiging van de samenwoning.
- Heeft u in een korte periode meerdere tegemoetkomingen in de kosten van uw mediator of advocaat nodig? Vanaf 1 oktober 2013 betaalt u voor elke toevoeging de volledige eigen bijdrage. De kortingsregeling is vervallen.
- Wilt u dat een andere advocaat de werkzaamheden van uw eerste advocaat overneemt en nog eens over de zaak adviseert? Dit noemen we een opvolgend deskundigenoordeel. U betaalt voor een opvolgend deskundigenoordeel nog een keer een eigen bijdrage betalen [SIC].
- Heeft uw advocaat meer tijd nodig dan gebruikelijk voor de behandeling van de zaak, omdat uw zaak ingewikkeld is? Dan moet u nog een keer een eigen bijdrage betalen.

Inkomensnormen per 1 oktober 2013

Wanneer u recht hebt op een tegemoetkoming in de advocaatkosten, geldt: hoe hoger uw inkomen in het peiljaar, hoe meer u zelf moet betalen. U heeft geen recht wanneer uw verzamelinkomen hoger is dan € 25.200 (voor alleenstaanden) of € 35.600 (voor gehuwden, samenwonenden of eenoudergezin met minderjarig kind). Doet u geen belastingaangifte, dan gaan we uit van uw belastbare inkomen.

Sinds 1 oktober 2013 zijn de eigen bijdragen verhoogd:

Sinds 1 oktober 2013 zijn de eigen bijdragen verhoogd:

Tabel eigen bijdragen

<i>Alleenstaand</i>		<i>Gehuwd, samenwonend of éénoudergezin met minderjarig(e) kind(eren)</i>
Fiscaal Jaarinkomen in het peiljaar	Eigen Bijdrage	Fiscaal Jaarinkomen in het peiljaar
t/m € 17.700	€ 193	t/m € 24.800
€ 17.701 - € 18.400	€ 355	€ 24.801 - € 25.700
€ 18.401 - € 19.400	€ 507	€ 25.701 - € 27.000
€ 19.401 - € 21.300	€ 659	€ 27.001 - € 30.100
€ 21.301 - € 25.200	€ 811	€ 30.101 - € 35.600
Boven de € 25.200	Aanvrager komt niet in aanmerking voor een toevoeging	Boven de € 35.600

In het voor verborgen vrouwen zo belangrijke personen- en familierecht is de situatie nog dramatischer. Dit is zichtbaar in de tweede tabel op de hiervoor genoemde websitepagina:

Tabel eigen bijdragen personen- en familierecht

In het personen- en familierecht gelden sinds 1 oktober 2013 aparte eigen bijdragen.

<i>Alleenstaand</i>		<i>Gehuwd, samenwonend of éénoudergezin met minderjarig(e) kind(eren)</i>
Fiscaal Jaarinkomen in het peiljaar	Eigen Bijdrage	Fiscaal Jaarinkomen in het peiljaar
t/m € 17.700	€ 335	t/m € 24.800
€ 17.701 - € 18.400	€ 406	€ 24.801 - € 25.700
€ 18.401 - € 19.400	€ 558	€ 25.701 - € 27.000
€ 19.401 - € 21.300	€ 710	€ 27.001 - € 30.100
€ 21.301 - € 25.200	€ 837	€ 30.101 - € 35.600
Boven de € 25.200	Aanvrager komt niet in aanmerking voor een toevoeging	Boven de € 35.600

In hoeverre de hardheidsclausule waarvan de website van de Raad voor Rechtsbijstand gewag maakt, soepel wordt toegepast (bijvoorbeeld voor buitengewoon onvermogene vrouwen), kwam niet aan de orde tijdens de interviews, maar gezien de constante financiële druk op de rechtshulp vrezers wij het ergste ³¹.

Met betrekking tot de griffiekosten geldt eveneens dat 'onvermogenen' altijd een eigen bijdrage moeten betalen. Zie voor de hoogte van deze bijdrage de site van De Rechtspraak, hetgeen de gezamenlijke website van rechtbanken, gerechtshoven en colleges is. ³²

Telkens als partijen in hoger beroep gaan, moet weer een nieuw bedrag betaald worden. Voor verborgen vrouwen geldt verder dat zij soms ook naar het recht van het land van herkomst moeten scheiden om normaal verder te kunnen leven en zonder gevaar voor eigen leven naar hun tweede vaderland te kunnen reizen. Dit is weer een aparte kostbare procedure.

³¹ Ook de ingewikkelde en beperkende beslisboom van de Raad omtrent de hardheidsclausule stemt ons zeker niet optimistisch (zie: http://www.rvr.org/binaries/rbv-downloads/2013/beslisboom_hhc_penf_versie_1_0-1-.pdf).

³² <http://www.rechtspraak.nl/naar-de-rechter/kantonrechter/kosten/pages/griffierechten.aspx>, geraadpleegd in oktober 2013.

4. **Haken en ogen in de hulpverlening**

“De huidige samenwerking moet verbeterd worden. Er is veel ruimte voor verbetering op het gebied van afstemming en overleg tussen de verschillende instellingen.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven]

‘Goede wil, geen geld en geen proactiviteit’

Wat ons opviel tijdens nagenoeg alle interviews, is de goede wil van de hulpverleners, ambtenaren, andere professionals en vrijwilligers. Het wemelt van de goede bedoelingen en van de mensen met hart voor de zaak. Zij willen oprecht het beste voor Delfshaven en haar inwoners. En toch stellen vrijwel al deze hulpverleners, ambtenaren en andere professionals regelmatig vast dat de hulpverlening helemaal niet altijd goed verloopt. Zij zijn hier eerlijk en transparant in en geven vele voorbeelden van onontwarbare gevallen (‘cases’ in het hulpverleningsjargon). Of het nu hulpverlening in geval van huiselijk geweld is, hulpverlening aan jongeren, hulpverlening aan ontspoorde mannen, hulpverlening aan verborgen vrouwen –de bedoelingen zijn soms aanmerkelijk beter dan de resultaten.

Onder onze respondenten uit de hoek professionals/vrijwilligers wordt veel geklaagd over een gebrek aan financiële middelen. In de vorige paragraaf hebben wij hier al veel over gezegd en veel voorbeelden van gegeven. Wat vooral jammer wordt gevonden door de meeste professionals/vrijwilligers, is dat een zekere proactiviteit is weggevallen. Een voorbeeld hiervan werd gegeven door een medewerker van een hulporganisatie: “Voorlichting en preventie zijn geen officiële taken meer van XX, daar krijgen we geen subsidie voor, maar ik vind preventie wel erg belangrijk. We moeten het doen met de beperkte middelen die we hebben. We hebben er geen actief beleid meer op, als er een vraag binnenkomt, gaan we daar wel op in maar niet meer uit onszelf.”

Maar er is meer aan de hand dan de financiële kargheid en een noodgedwongen harde prioritering in de uitvoering. De hulpverlening in Delfshaven/Rotterdam/Nederland blijkt een wereld van protocollen en werkprocessen, met een veelal ongewisse uitkomst voor degene voor wie de hulp bedoeld is.

Goede wil die verdwaalt in de protocollen?

“We zitten allemaal zo vast in onze werkprocessen, stroomschema’s, maar het probleem is dat als een politieagent afwijkt van het stroomschema, dan krijgt hij weer gedonder, moet hij zich weer verantwoorden.”

[Uit interview professional/vrijwilliger actief in Rotterdam/Delfshaven, overigens zelf niet werkzaam bij de politie of Justitie]

Uit de interviews met alle 45 professionals/vrijwilligers bleek dat de hulpverleningsector een wirwar is van ingewikkeldheden en protocollen. Misschien is dit een open deur en weet iedereen die in Nederland het nieuws volgt dit al. Toch was het confronterend om ook hulpverleners, gemeentemedewerkers, andere professionals en vrijwilligers dit beeld uit de kranten te horen bevestigen. Zoals één respondent het even treffend als cynisch uitdrukte: “Instellingen werken in z’n algemeenheid langs elkaar heen, dat is algemeen bekend.”

Eén respondent die wij interviewden en ons vertelde dat zij/hij zich bezighoudt met behoorlijk heftige dossiers, liet ons weten dat sommige gezinnen die zij/hij tegenkwam maar liefst 15 verschillende hulpverleningsorganisaties over de vloer hadden gehad.

Er wordt ook een zekere onmacht gevoeld onder sommige hulpverleners. Dit komt niet alleen door de teruglopende middelen die wij in de vorige paragraaf bespraken, maar ook doordat er weinig tijd is om proactief op te treden, bijvoorbeeld activiteiten op het vlak van preventie en voorlichting te kunnen ondernemen, of actief verborgen vrouwen te gaan zoeken en begeleiden.

De protocollen lijken erop gericht te zijn om een ‘casus’ zo snel mogelijk te escaleren naar een andere hulpverlener of een leidinggevende. Als het dan van je ‘bordje’ is, is het ook weg, meestal hoor je als professional bijna nooit meer wat er van de persoon die jij begeleidde is geworden, zo werd ons door sommige respondenten voorgehouden. De hulpverleners die dit proces beschrijven vinden dit jammer. Andere respondenten uit dezelfde groep waren van mening dat het goed zou zijn als mensen “wat breder gaan kijken” en ook dat “meer outreachend” werken nodig zou zijn.

Een kleine groep respondenten in de categorie professionals / vrijwilligers laat weten dat er naar hun mening overigens weinig publieke aandacht is voor de problematiek van verborgen vrouwen. Mensen zouden naar hun mening meer met het probleem moeten worden geconfronteerd, bijvoorbeeld via SIRE, op scholen, door posters. Er ontbreken volgens hen ook instrumenten om signalen van verborgenheid te herkennen en daarom

blijft het al een gauw een vergeten onderwerp.

Er zijn meer opmerkelijkheden. Twee respondenten die actief in de jeugdhulpverlening zijn spraken tijdens het interview met ons alleen maar over de jongeren. Het leek net alsof er in hun organisatie geen of nauwelijks aandacht was voor de gezinsconstellatie. Wanneer wij meerdere malen probeerden om het interview breder te trekken en door te vragen op de rol van de moeders/vrouwen waren zij afhoudend. Dit mag uiteraard niet gegeneraliseerd worden naar de hele jeugdhulpverlening, maar frappant was het in onze ogen wel.

Informatie waarover de ene organisatie beschikt, kan vaak niet door een andere organisatie worden gebruikt en dat zou wel nodig zijn. Een professional die voor de deelgemeente werkt en vermoedt toch regelmatig direct met verborgen vrouwen te maken te hebben, laat ons weten dat zij/hij niet bij de informatie van de politie kan en dat de politie niet bij haar/zijn informatie kan.

Een andere respondent uit de categorie professionals/vrijwilligers klaagt over wat je zou kunnen noemen de "draaideur-mishandelaars" (de term is van ons, dit is niet letterlijk zo gezegd door de respondent), waarvan iedereen van de betrokken hulpverleners op de hoogte is van de problemen, maar niemand (volgens haar/hem) iets kan doen, omdat een wettelijk kader ontbreekt: "Dit zijn van die situaties dat je weet met z'n allen wat er gebeurt, maar je hebt geen wettelijk, gedwongen kader om daar echt iets in te gaan doen." Anderzijds geven onze bronnen uit justitie en politie wel aan dat daders zich meestal wel aan een huisverbod houden. Maar ook zij geven toe dat een wachttijd van een week voor het opnemen van een aangifte geen uitzondering is.

Dan zijn er nog de ervaringsdeskundigen, de vrouwen voor wie de hulpverlening bedoeld is. Indien het om *voormalige* verborgen vrouwen gaat kunnen zij vanzelfsprekend veel nuttige informatie geven over het reilen en zeilen van de hulpverlening in Delfshaven en Rotterdam. Eén van de respondenten uit de groep professionals/vrijwilligers liet ons weten dat zij/hij graag zou horen van deze ervaringsdeskundigen wat zij gemist hebben in de hulpverlening. Eén van de respondenten uit de groep verborgen vrouwen/dochters van verborgen vrouwen liet ons ook weten dat zijzelf, in de periode dat zij zelf verborgen leefde, te maken had met "allerlei verschillende organisaties [die] los van elkaar werken".

Nieuwe oplossingen en middelen

Tijdens de interviews zijn meerdere recente en innovatieve oplossingen aan bod gekomen die al worden gebruikt of zouden kunnen worden gebruikt in Delfshaven. De meeste van deze recente en innovatieve oplossingen, soms in de vorm van een idee van een respondent, zijn al genoemd in voorgaande paragrafen, door middel van citaten of parafraseringen. Er zijn enkele onderwerpen die door de respondenten genoemd zijn waarop we hier nog apart zullen ingaan: het Family Justice Center, de meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling, en een mogelijke signaleringsfunctie van (basis)scholen.

Deze drie onderwerpen zullen uiteraard terugkomen in het hoofdstuk 'Conclusies en aanbevelingen'; dit geldt ook voor de recente en innovatieve oplossingen die genoemd zijn in de eerdere paragrafen in het huidige hoofdstuk 'Resultaten'.

Family Justice Center

Drie respondenten uit de categorie professionals/vrijwilligers, met alle drie een justitiële of politie-achtergrond adviseren de instelling van een 'Family Justice Centre'. Dit concept komt uit de Verenigde Staten en is in Engeland en Jordanië een succes gebleken (zie Zorg + Welzijn, 2011). In Venlo en Tilburg draait op dit moment een pilot, lieten de respondenten ons weten. Het idee van een Family Justice Center is dat alle instellingen die zich bezighouden met huiselijk geweld zich in één gebouw bevinden. Het slachtoffer staat in deze aanpak centraal en niet de dader of de hulporganisaties.

Een respondent uit de categorie professionals/vrijwilligers zei ons hierover: "Ik geloof in dit concept. Alle instanties zitten dan in één pand namens de gemeente. Het gaat erom dat je je netwerk van professionals zo stevig mogelijk maakt en dat moet je als overheid faciliteren."

Een andere respondent uit dezelfde categorie wees ons er ook op, aan de hand van de voorbeelden in het Verenigd Koninkrijk. Zij/hij voegde er aan toe dat er een plek in de wijk moet zijn waar vrouwen terecht kunnen op een laagdrempelige manier. Overigens niet alleen voor zware gevallen; er zijn ook informatiepunten nodig waar je ongemerkt binnen kunt lopen. Het is volgens haar/hem ook belangrijk dat die hulpverleningsinstanties op beschermde en een beetje verdeckte plekken te vinden zijn. Een organisatie als De Vraagwijzer zit bijvoorbeeld zo centraal dat iedereen kan zien dat een vrouw er naar binnen gaat en dat schrikt mishandelde of verborgen vrouwen natuurlijk af.

Op dit moment kent Rotterdam geen Family Justice Center, maar wel een 'Veiligheidshuis'. De bedoeling hiervan is dat er een sluitende aanpak wordt gemaakt tussen een groot aantal instanties als het gaat om veelplegers, huiselijk geweld en jeugdproblematiek. Nazorg hoort ook bij de taken van het Veiligheidshuis.³³ Echter, in het Veiligheidshuis staat de dader eerder centraal dan het slachtoffer.

Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling

Sinds 1 juli 2013 zijn instellingen in de gezondheidszorg, de kinderopvang, de maatschappelijke ondersteuning, het onderwijs, jeugdzorg en de politie verplicht om een meldcode bij vermoedens van huiselijk geweld en kindermishandeling te gebruiken. Een meldcode beschrijft in 5 stappen wat professionals moeten doen bij vermoedens van geweld.³⁴

Zoals in dit hoofdstuk beschreven is, hangen de oorzaken en gevolgen van de problematiek van 'verborgen vrouwen' vaak samen met het maatschappelijke probleem van huiselijk geweld. Wij hebben geen vragen gesteld over de meldcode, maar zijn van mening dat het opnemen van de 'verborgen problemen' een belangrijke stap is voor de bewustwording en signalering. Wel moeten wij hier bij aantekenen dat de meldcode een nieuw instrument is en het gebruik ervan volgens de Inspectie voor de Gezondheidszorg nog onvoldoende zou zijn.³⁵

(Basis)scholen kunnen signaleren

Leerkrachten op basisscholen zien en horen heel veel, werd ons gemeld door de respondenten uit de hulpverlenings- en professionals categorie.

Meerdere respondenten benadrukten deze mogelijke rol van (basis)scholen. We zullen ze hier niet allemaal citeren, ook omdat de opmerkingen vergelijkbaar waren, maar één respondent zei ons bijvoorbeeld: "Voor wie de verborgen vrouw wil opsporen: kijk eens op de basisschool, hoe is het contact met andere ouders en de leraren, hoe is de Nederlandse taal van de vrouw? De school zelf zou hier meer op toe moeten zien."

³³ Gemeente Rotterdam (website), zie: <http://www.rotterdam.nl/veiligheidshuis>, geraadpleegd in oktober 2013.

³⁴ 'Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling', zie: <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/huiselijk-geweld/hulp-bieden/meldcode>, geraadpleegd in oktober 2013.

³⁵ Inspectie voor de Gezondheidszorg, 2013.

Interessant is dat die mogelijke rol van scholen ook door een geïnterviewde voormalig verborgen vrouw zo wordt geopperd. Zij denkt dat veel scholen niet weten dat er vrouwen zijn die verborgen leven en is van mening dat scholen daar meer op zouden moeten letten.

6. Welke beleidsmatige aangrijpingspunten zijn er om tot een beter beleid en een sterkere regie van/door hulporganisaties te komen?

Nota Bene

De zesde en laatste subonderzoeksvraag richtte zich feitelijk op de geconstateerde behoefte van de opdrachtgever om enige praktische aanbevelingen van de onderzoekers mee te krijgen, waarmee het beleid van de deelgemeente Delfshaven gescreend en eventueel aangepast zou kunnen worden. Wij zullen deze vraag in het volgende en laatste hoofdstuk behandelen: het hoofdstuk Conclusies en aanbevelingen.

4. Conclusies en Aanbevelingen

Inleiding

In het hoofdstuk 'Werkdefinitie en methode van onderzoek' werd beschreven dat er tijdens dit verkennend onderzoek door het onderzoeksteam interviews zijn afgenomen met 47 respondenten. Dit waren 45 vrouwen en mannen uit de categorie professionals/vrijwilligers en 2 respondenten uit de categorie verborgen vrouwen/dochters van verborgen vrouwen.

Op grond van de afgenomen interviews met de respondenten in de periode juli-september 2013, alsmede de door ons verrichte beperkte deskresearch in de periode juli-oktober 2013, werden de subonderzoeksvragen (op vraag 6 na) door ons beantwoord in het hoofdstuk 'Resultaten'.

In het hoofdstuk dat u nu leest, zullen conclusies worden getrokken uit de resultaten. Ook zullen wij een poging doen om aanbevelingen aan de deelgemeente Delfshaven te presenteren op een zo gevoelig onderwerp als de problematiek van verborgen vrouwen.

Wij lopen opnieuw de subonderzoeksvragen af, met uitzondering van subonderzoeksvraag 6 (= *Welke beleidsmatige aangrijpingspunten zijn er om tot een beter beleid en een sterkere regie van/door hulporganisaties te komen?*), die wordt behandeld in het hoofdstuk dat u nu leest. Omdat veel conclusies en aanbevelingen tot stand zijn gekomen op basis van directe uitspraken van de 47 respondenten en deze uitspraken niet altijd chronologisch de paragrafen van het hoofdstuk 'Resultaten' volgen, zullen de conclusies en aanbevelingen hieronder niet precies chronologisch het onderzoeksrapport volgen. Dat geeft ons de ruimte om de resultaten uit verschillende paragrafen met elkaar te verbinden en zodoende vergelijkbare uitspraken, ideeën en aanbevelingen van de respondenten te bundelen in een adequate conclusie of aanbeveling.

De opdrachtgever van dit verkennende onderzoek is de deelgemeente Delfshaven. De conclusies en aanbevelingen zijn dus in de eerste plaats voor de deelgemeente bestemd. Echter, omdat veel respondenten ook uitspraken hebben gedaan die het lokale beleidsniveau overstegen, hebben sommige conclusies en aanbevelingen een reikwijdte die deelgemeente-overstijgend is of zou kunnen zijn. Met deze conclusies en aanbevelingen kunnen wellicht ook de gemeente Rotterdam, het Rijk en andere overheden hun voordeel doen.

Tot slot moet opgemerkt worden dat in de conclusies en aanbevelingen hieronder zowel de term "verborgen vrouwen" als "verborgen vrouwen in Delfshaven" wordt gebruikt. Dit hangt opnieuw samen met het feit dat sommige door de respondenten gedane uitspraken niet alleen de verborgen vrouwen in Delfshaven betreffen, maar ook verborgen vrouwen in zijn algemeenheid.

Welke vormen en gradaties van verborgen leven door vrouwen in de gemeente Delfshaven zijn er te onderscheiden?

Conclusie 1

De in het hoofdstuk 'Werkdefinitie en methode van onderzoek' geopperde definitie werd door de respondenten tamelijk goed werkbaar gevonden. Toch hebben wij deze definitie op grond van de interviews met de professionals/vrijwilligers op onderdelen aangepast. Een nieuwe definitie luidt nu als volgt:

Verborgten vrouwen zijn vrouwen in een afhankelijkheidsrelatie die gedwongen in lichte, matige of ernstige isolatie leven en veelal slachtoffer zijn van een vorm van directe of indirecte opsluiting, dan wel intimidatie, huiselijk geweld en/of dwangarbeid.

Uit de interviews met de 45 respondenten in de categorie 'professionals/vrijwilligers' en de 2 respondenten in de categorie 'verborgen vrouwen/dochter van verborgen vrouwen' blijkt dat er vele vormen en gradaties van verborgenheid onder vrouwen in Delfshaven bestaan.

Aanbevelingen (1)

- *Besef dat de problematiek van verborgen vrouwen in Delfshaven vele vormen, gradaties, facetten en nuances kent. Hanteer genoemde of een andere ruime definitie van verborgenheid onder vrouwen.*
- *Sluit goed aan op de activiteiten die in het kader van de pilot 'InZicht' worden ondernomen om verborgen vrouwen, volgens de daarin gehanteerde smallere definitie³⁶, te 'bevrijden' of activeren, zonder daarbij een integrale en holistische benadering van de problematiek uit het oog te verliezen.*

Conclusie 2

In nagenoeg alle interviews met de 47 respondenten bleek dat de problematiek van verborgen vrouwen in Delfshaven zeker geen 'ver-van-mijn-bed-show' was. 43 van de 45 van deze respondenten in de groep professionals/hulpverleners onderkenden expliciet of impliciet dat het verschijnsel van verborgen vrouwen zich in Delfshaven voordoet.

Echter, van de 45 respondenten in de categorie professionals/vrijwilligers hebben er slechts 10 een schatting kunnen of willen geven van het aantal (vermoedelijke) verborgen vrouwen waarmee zij de afgelopen 2 jaar in aanraking zijn gekomen. Het is voor het onderzoeksteam daarom niet mogelijk geweest om een verantwoorde 'educated guess' te geven van het totale aantal verborgen vrouwen in Delfshaven in de afgelopen twee jaar.

³⁶ "Vrouwen die door partner en/of schoonfamilie worden gedwongen geïsoleerd van anderen te leven, thuis worden opgesloten en geen contact mogen hebben met de samenleving en dus niet of nauwelijks zichtbaar zijn voor hulpverlening en politie." (Zie ook het hoofdstuk Werkdefinitie en methode van onderzoek / Gemeente Rotterdam & Dona Daria, 2013: 1-2)

Alle 45 respondenten in de categorie professionals/vrijwilligers hebben aangegeven dat zij het moeilijk vonden om een schatting van het aantal verborgen vrouwen in Delfshaven te geven.

Aanbevelingen (2)

- *De paradox van verborgen vrouwen is dat zij tegelijkertijd wel en niet zichtbaar zijn. Het is enerzijds een zeer herkenbaar probleem voor beleidsmakers, hulpverleners, professionals en vrijwilligers, maar anderzijds durven weinigen zich te wagen aan schattingen. Denk dus na over nieuwe onderzoeksmethoden om het aantal verborgen vrouwen in Delfshaven preciezer te kwantificeren.*
- *Huisbezoeken van ambtenaren, vrijwilligers en hulpverleners, evenals consultaties door (familieleden van) verborgen vrouwen vanwege andere redenen bij instanties zoals medische instellingen, peuterspeelzalen, consulenten, verloskundigen, huisartsen, jeugdinstanties, leveren volgens veel respondenten een schat aan informatie op. Echter, deze informatie wordt niet of zeer zijdelings gebruikt omdat er door bestuurders en ambtenaren geen expliciet beleid op verborgen vrouwen in Delfshaven/Rotterdam is geformuleerd.*
- *Stel beleid vast op de verhouding tussen de urgentie van detectie van verborgenheid en privacy. Schuw in toekomstig en diepgravender onderzoek niet om innovatieve methodes toe te passen.*

Waar en bij wie komt verborgen leven voor (bij welke etnische groepen, welke nationaliteiten (actuele nationaliteit en landen van herkomst?)

Conclusie 3

Over verborgenheid onder Turkse en Marokkaanse vrouwen bestaat relatief meer informatie dan over andere vrouwen. Verborgenheid komt echter onder andere migrantengroepen evenzeer voor. Respondenten spraken aan de hand van verschillende voorbeelden over de Pakistaanse, Bulgaarse, Roemeense, Poolse, Indiase, Irakese, Surinaamse, Afghaanse, Somalische, Eritrese, Chinese en Kaapverdiaanse gemeenschap, met elk hun eigen specifieke problemen en kenmerken van verborgenheid (echter slechts ten dele generaliseerbaar in dit onderzoek). Ook een aantal gevallen van verborgenheid onder Nederlandse vrouwen werden door de respondenten expliciet genoemd.

Alhoewel veel respondenten aangaven dat verborgenheid vooral veel voorkomt onder laagopgeleide vrouwen, waren er verschillende respondenten die voorbeelden kenden van (half-)Nederlandse jonge vrouwen die trouwen met traditionele, oudere mannen uit het land van

herkomst. Tevens bestaan er vrouwen die al tientallen jaren in Nederland zijn maar zeker als verborgen kunnen worden aangemerkt volgens onze definitie.

De problematiek van verborgenheid lijkt dus in alle lagen van de bevolking voor te komen. Enkele respondenten benadrukken dat er ook verborgen mannen zijn.

Aanbevelingen (3)

- *Realiseer dat verborgenheid van vrouwen (en heel soms van mannen) in alle lagen van de bevolking voorkomt, waarbij er wel verschillen kunnen optreden tussen de verschillende bevolkingsgroepen.*
- *Zoek diepgravender uit met welke specifieke methodes verborgen vrouwen in verschillende bevolkingsgroepen kunnen worden bereikt en geholpen.*
- *Gebruik hiertoe de kennis die er op de werkvloer aanwezig is (bijvoorbeeld hulpverleners, vrijwilligers, buitenmedewerkers van de deelgemeente).*

Wat is de toedracht van de situatie van 'verborgen' vrouwen?

Conclusie 4

Verborgen vrouwen in Delfshaven hebben in vrijwel alle gevallen last van afhankelijkheidsrelaties. Verborgen vrouwen kunnen onder andere last hebben van huiselijk geweld, traditionele rolpatronen, onverwerkte trauma's uit hun jeugd, analfabetisme en taalproblemen, een lage opleiding, schaamte, berusting/passiviteit, psychische problemen, bijgeloof (bijvoorbeeld voodoo), liefdeloze huwelijken, schulden. De afhankelijkheid die optreedt is niet altijd te typeren als een afhankelijkheid van louter de (denkbeelden van) de man. De verborgenheid lijkt (mede) in stand te worden gehouden door de familie, de omgeving en de gemeenschap waartoe de verborgen vrouw in kwestie behoort. Opvallend veel wordt de rol van de schoonfamilie genoemd bij het instandhouden van de verborgenheid, en dan met name de rol van de schoonmoeder. Sociale controle, roddel en isolatie door de gemeenschap zijn verschijnselen die het afschudden van verborgenheid door een vrouw bemoeilijken.

Aanbevelingen (4)

- *Kijk breder dan alleen naar de verborgen vrouw; betrek vooral ook de omgeving.*
- *Om als overheid, voorzover de wet en de ethiek dat toelaten, te kunnen interveniëren in gezins- en familiesituaties, is meer informatie nodig over de exacte vorm waarop afhankelijkheidsrelaties optreden in gezinnen, families en gemeenschappen. Doe hier nader (anthropologisch, juridisch en psychologisch) onderzoek naar en formuleer als deelgemeente precies op welke afhankelijkheidsrelaties je wilt ingrijpen en welke niet.*

- *Zorg dat vrouwen een plek in de deelgemeente krijgen waar ze zich op een anonieme of relatief anonieme wijze kunnen melden voor hulp zonder dat de directe omgeving er lucht van krijgt.*

Conclusie 5

Verborgten vrouwen leven per definitie teruggetrokken en zijn vaak bang voor de hulpverlening in Nederland. Er is angst dat de kinderen worden weggehaald. Ook is er angst voor de vrouwenopvang of de lengte van het traject om een man te kunnen verlaten. De respondenten erkennen dat de drempel naar de hulpverlening voor verborgen vrouwen erg hoog is. Wanneer over huiselijk geweld wordt gesproken, vinden sommige respondenten dat er te weinig aandacht is voor de rol van het slachtoffer. Zij hebben innovatieve ideeën over hoe de hulpverlening beter georganiseerd zou kunnen worden.

Aanbevelingen (5)

- *Overweeg het instellen van een Family Justice Center waar alle hulp voor slachtoffers of vrouwen/meisjes met lichtere problemen onder één dak aanwezig is.³⁷*

Welke problemen worden als gevolg van 'verborgenheid' ervaren?

Conclusie 6

Een verborgen vrouw is niet zomaar een verborgen vrouw geworden. Tijdens vrijwel alle afgenomen interviews bleek dat verborgen vrouwen zich in een kluwen van problemen bevinden, waarbij oorzaken en symptomen dwars door elkaar heen lopen. Onderwerpen waar verborgen vrouwen mee te maken kunnen hebben en die een rol kunnen spelen als oorzaak, gevolg of beïnvloedende factor, zijn polygamie, achterlating in Nederland of het land van herkomst, informele huwelijken, uithuwelijking en huwelijkse gevangenschap. De respondenten die wij spraken hadden ofwel kennishiaten in de Nederlandse wetgeving op deze onderwerpen, of zij namen de wetgeving met een korreltje zout vanwege pragmatische motieven.

Aanbevelingen (6)

- *Vergroot zo snel mogelijk de juridische kennis van hulpverleners, professionals, ambtenaren en vrijwilligers in Delfshaven/Rotterdam over onderwerpen als polygamie, achterlating, informele huwelijken, uithuwelijking en huwelijkse gevangenschap.*
- *Formuleer als (deel)gemeente in samenwerking met politie en Justitie een helder beleid op het terrein van deze thema's waarbij niet alleen pragmatiek maar ook principes als keuzevrijheid leidend zijn.*

³⁷ Zie voor meer informatie de beantwoording van subonderzoeksvraag 5 van het hoofdstuk resultaten.

- *Ga door met de bewustwordingscampagnes tegen uithuwelijking op de Rotterdamse scholen.*

Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?

Conclusie 7

Tijdens de interviews meldden 34 respondenten uit de groep van 45 professionals/vrijwilligers expliciet of semi-expliciet dat er een relatie is tussen het vóórkomen van verborgenheid onder vrouwen en huiselijk geweld.

Aanbevelingen (7)

- *Zie aanbeveling 5 (Family Justice Center).*

Conclusie 8

Tijdens de interviews gaven 41 respondenten uit de groep van 45 professionals/vrijwilligers indicaties voor een verband tussen enerzijds het optreden van verborgenheid onder vrouwen, en anderzijds de ongelijkwaardige man-vrouw verhouding/gebrekkige emancipatie/gender-problematiek die zij aantreffen bij deze vrouwen, hun mannen en andere familieleden. Volgens een aantal van de geïnterviewde professionals/vrijwilligers ligt het probleem niet alleen bij de mannen. Volgens hen zijn er vrouwen uit de meer behoudende islamitische hoek die kiezen voor een "zelfgekozen isolement".

Aanbevelingen (8)

- *Zet in op een sterker emancipatie- en genderbeleid in Delfshaven.*
- *Overweeg beleidsvoorstellen voortaan te toetsen met een extern of intern uitgevoerde Emancipatie Effect Rapportage die de gevolgen van nieuw beleid op vrouwen- en mannenemancipatie in kaart brengt.*
- *Bestudeer de laagdrempelige stapsgewijze empowerment-activiteiten voor geïsoleerde vrouwen die twee Rotterdamse koepels van zelforganisaties ondernemen³⁸ en breidt deze aanpak uit in Delfshaven.*
- *Gebruik het BewonersActiviteitenFonds (BAF) in de deelgemeente actiever om het daarin genoemde speerpunt 'Participatie en Emancipatie' echt waar te laten maken door de bewoners en de zelforganisaties. Expliciteer de thema's participatie en emancipatie in*

³⁸ Zie paragraaf 'Emancipatie-activiteiten door zelforganisaties en hulpverleners' in het hoofdstuk 'Resultaten'

de Algemene Voorwaarden en Uitvoeringsregels van het BAF en toets de aanvragen hierop.

Conclusie 9

Een relatief grote groep respondenten (13) uit de categorie professionals/vrijwilligers meldde tijdens de interviews te kampen met beperkte financiële middelen in haar/zijn organisatie of in de sector. Meerdere geïnterviewden in deze respondentengroep lieten ons direct of indirect weten dat de overheid in Rotterdam – en in Nederland in zijn algemeenheid volgens sommigen - zich aan het terugtrekken is. De geïnterviewde professionals/vrijwilligers proberen in deze context zo goed en zo kwaad als dat gaat hun werk adequaat te doen.

Veel respondenten stellen een houding vast bij (deel)gemeente die zou uitdrukken dat de zelforganisaties en de bewoners in de wijken de rol van de overheid op sommige punten gaan overnemen. Het merendeel van de respondenten was hierover sceptisch. Dit sceptisch zijn, is volgens ons ten eerste te verklaren uit de gemiddeld lage sociale positie van de inwoners van Delfshaven, vergeleken met de rest van Rotterdam. Ten tweede uit het beperkte en onduidelijke beeld dat de deelgemeente schijnt te hebben over de zelforganisaties en hun activiteiten. Ten derde lijken sommige zelforganisaties volgens de respondenten moeite te hebben met vrouwenemancipatie.

Aanbevelingen (9)

- *Heb geen overdreven verwachtingen van de capaciteiten van zelforganisaties en burgers; ga er in elk geval niet vanuit dat wat voorheen door de overheid werd gedaan zomaar overgedragen kan worden aan zelforganisaties en burgers. Daar kan een vacuüm ontstaan, zeker als de deelgemeentes in 2014 verdwijnen.*
- *De overheid heeft een 'thermometerfunctie' in de wijk ³⁹. Borg bestaand beleid goed bij de centrale stad en in de wijken.*
- *Kijk hoe het inzicht in, en de communicatie met de zelforganisaties kan worden verbeterd. Wees moedig en stel grenzen: screen bijvoorbeeld de verhouding man-vrouw in de besturen van de zelforganisaties en in de activiteiten die zij organiseren met - ten dele - publieke middelen.*
- *Zie ook aanbeveling 8 (toetsing speerpunten BAF).*
- *Herstel de buurthuizen in ere, inclusief de ruime openingstijden die zij vroeger hadden, en gebruik deze als ontmoetingsplek en plaats om als deelgemeente informatie te brengen maar ook te halen.*

Conclusie 10

³⁹ Zie voor de beschrijving van de "thermometer in de wijk" de paragraaf 'Het verdwijnen van de deelgemeentes' in het hoofdstuk 'Resultaten'

Verborgen vrouwen hebben te maken met een kluwen van problematiek, die ten dele zeker ook juridisch en financieel van aard is. Gelijke toegang tot rechtshulp is een grondrecht in Nederland, maar in de praktijk is die hulp bemachtigen voor mensen met lage inkomens een dure grap aan het worden. Wat voor de Rijksoverheid misschien kleine bedragen zijn, kunnen voor de meestal zeer beperkt koopkrachtige (verborgene) vrouwen grote drempels zijn.

Aanbevelingen (10)

- *De bestuurders van de deelgemeente Delfshaven dienen er via de bestuurlijke en ambtelijke kanalen die zij hebben bij de gemeente Rotterdam, in G4-verband en bij de Rijksoverheid, op aan te dringen dat de drempelbedragen voor juridische hulp aan (verborgene) vrouwen worden afgeschaft of tenminste fors verlaagd.*
- *Voorts dient erop te worden aangedrongen dat de hardheidsclausule die zou kunnen gelden voor verborgene vrouwen met geen of weinig financiële middelen, ruimhartig en coulant wordt toegepast.*
- *De toegankelijkheid van de rechtshulp voor de lagere inkomens, in het bijzonder voor verborgene vrouwen, zou op Rijksniveau continu voorwerp van zorg en evaluatie moeten zijn.*

Conclusie 11

Tijdens nagenoeg alle interviews viel ons de goede wil op van de hulpverleners, ambtenaren, andere professionals en vrijwilligers in Delfshaven en Rotterdam. Het wemelt van de goede bedoelingen en van de mensen met hart voor de zaak. Zij willen oprecht het beste voor Delfshaven en haar inwoners. Niettemin constateren vrijwel al deze respondenten regelmatig en op openhartige wijze dat de hulpverlening helemaal niet altijd goed verloopt. In de afgenomen interviews kwamen vele voorbeelden van onontwarbare gevallen ('cases' in het hulpverleningsjargon) aan de orde. Of het nu hulpverlening in geval van huiselijk geweld betreft, hulpverlening aan jongeren, hulpverlening aan ontspoorde mannen, hulpverlening aan verborgene vrouwen –de bedoelingen zijn soms aanmerkelijk beter dan de resultaten.

Door de druk om zo efficiënt mogelijk te werken is er weinig ruimte meer voor proactiviteit, voorlichting en preventie en men vindt dit jammer. Er is meestal geen ruimte om iemand die begeleid is, na overdracht aan een andere organisatie nog te volgen. De oorzaken hiervan zouden niet alleen in de financiële sfeer liggen, maar ook in de wereld van protocollen en werkprocessen die de hulpverleningssector in Delfshaven, Rotterdam en Nederland in zijn algemeenheid typeren.

Aanbevelingen (11)

- *Voorkom dat 15 verschillende hulpverleningsorganisaties zich met 1 familie bezig houden (zie in het hoofdstuk 'Resultaten' de paragraaf 'Goede wil die verdwaalt in de protocollen?' voor dit voorbeeld). Dit kan door samenwerkingen in de keten verder te intensiveren, maar ook wijzen wij op aanbeveling 5 (Family Justice Center).*
- *Versterk gevoelens van voldoening, eigenaarschap, trots, 'outreaching werken' en verantwoordelijkheid bij hulpverleners door hen integraal voor het welzijn van een familie verantwoordelijk te laten zijn.*
- *Demotiveer het 'weg-escaleren' van probleemgevallen.*
- *Maak het makkelijker om informatie tussen hulpverleningsorganisaties (incl. politie en Justitie) uit te wisselen. Evalueer het gebruik van de meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling in Delfshaven.*
- *Pak 'draaideur-mishandelaars' veel sneller aan.*
- *Ontwikkel activiteiten waarbij (voormalig) verborgen vrouwen bewegen en hun opgekropte emoties uiten.*
- *Vraag directeuren en leerkrachten op (basis)scholen om meer te letten op verborgenheid onder vrouwen en de juiste hulpverlening in te zetten als dat nodig is.*

Conclusie 12

Een kleine groep respondenten in de categorie professionals / vrijwilligers laat weten dat er naar hun mening weinig publieke aandacht voor de problematiek van verborgen vrouwen is. Mensen zouden naar hun mening meer met het probleem moeten worden geconfronteerd, bijvoorbeeld via SIRE, op scholen, door posters. Er ontbreken volgens hen ook instrumenten om signalen van verborgenheid te herkennen.

Aanbevelingen (12)

- *Ontwikkel een 'signaleringslijst Verborgen Vrouwen' met daarin heldere aandachts-, signalerings- en beïnvloedingspunten voor lokale hulpverleners en de mensen in de omgeving van verborgen vrouwen.*
- *Motiveer en overtuig de gemeente Rotterdam om deze lijst ook elders in de stad te gaan omarmen en gebruiken, alsmede de G4/Rijksoverheid om dat elders in de Randstad/Nederland te doen.*

Bijlage 1 – Overzicht respondenten

In totaal hebben wij 47 respondenten gesproken.

- 2 respondenten behoorden tot de categorie 'verborgen vrouwen en dochters van verborgen vrouwen'.
- De overige 45 respondenten waren werkzaam als professional of vrijwilliger in een van de volgende sectoren:
 - Welzijnsorganisaties
 - Advocatuur
 - Gezondheidszorg
 - Openbaar Ministerie
 - Adviessector (Welzijn)
 - Politie
 - Opvangorganisaties
 - Peuterspeelzalen
 - Belangenorganisaties
 - (Deel)gemeente
 - Jeugdzorg
 - Religieuze organisaties

Bijlage 2 – Geraadpleegde bronnen

- Boele-Woelki, K., Curry-Sumner, I., Schrama, W., Braat, B. (medew.), Budzikiewicz, C. (medew.), Jeppesen-de Boer, C. (medew.) (2009). *De juridische status van polygame huwelijken in rechtsvergelijkend perspectief*. Utrecht: Utrecht Centre for European Research into Family Law (UCERF)/WODC.
- Boer, M. de, Wijers, M. (2009). *Vrouw & recht. De beweging, de mensen, de issues*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Braun, S.C. (2012). 'Gevangen in het huwelijk' in: *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht* 71, 214-18.
- Briganti, R. et al (2013). *Porcospini/Hedgehogs: Empowering Children and Families Against Sexual Child Abuse and Violence*. Lecco (Milan)/Brussels: Specchio Magico / European Commission.
- Dam, Jan van (2013). 'Effectiviteit Eigen-kracht conferenties moet nog worden aangetoond' in: *SoziOSPH – Vakblad voor Sociale en Pedagogische Beroepen*, zie: <http://www.sozio.nl/effectiviteit-eigen-kracht-conferenties-moet-nog-woorden-aangetoond/1024855> (geraadpleegd op 28 september 2013).
- Delfshaven, Deelgemeente van Rotterdam (2012). *Deelgemeentegids Delfshaven 2012-2013*. Eindhoven: De Telefoongids BV.
- Deelgemeente Delfshaven (2013). 'BAF! BewonersActiviteitenFonds Delfshaven 2013; Realiseer in één klap je idee, Speerpunten, voorwaarden & criteria'. Rotterdam: Delfshaven.
- Deelgemeente Delfshaven (2013). 'Paspoort Deelgemeente Delfshaven'. Rotterdam: Delfshaven.
- Diepenbrock, E. (2000). *The EER: internal practice or external evaluation? A research on the relation between way of execution and success of the Emancipatie Effect Rapportage (Gender Mainstreaming Effect Evaluations)*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Dijk, T. van, Veen, M. & Cox, E. (2010). *Slachtofferschap van huiselijk geweld: aard, omvang, omstandigheden en hulpzoekgedrag*. Hilversum: Intromart.
- Drost, L.F, Goderie, M., Flikweert, M. & Tan, S. (2012). *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Eijck, Guido van & Naafs, Saskia (2013). 'Wie redt de achterstandswijk? De burger moet het opknappen' in: *De Groene Amsterdammer*, 15 augustus 2013 (p. 14-15).
- 'Eindrapportage Verkennergroep: Versterking aanpak huwelijksdwang en achterlating' (Bijlage bij Kamerstuk TK 2012-2013, 32175 nr. 50; brief van de Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, dd. 6 juni 2013).
- Gemeente Rotterdam, Cluster Maatschappelijke Ontwikkeling (2012). *Rotterdam Sociaal Gemeten, 4^e meting Sociale Index* (online beschikbaar op: <http://www.cos.nl/sigt/SocialeIndex2012.pdf>).
- Gemeente Rotterdam, Gemeenteraad, Afdeling Communicatie (2012), 'Meer invloed voor Rotterdammers; Raad kiest voor Stadskwartieren' (persbericht, 20 december 2012), zie:

<http://www.rotterdam.nl/Griffie/Document/Raadsberichten%20en%20persberichten%202012/Persbericht%20%2814%29%20Meer%20invloed%20voor%20Rotterdamers.pdf> (geraadpleegd op 25 juli 2013).

Gemeenteraad Rotterdam (13 november 2012), *Motie Realisatie aanpak verborgen vrouwen*.

Gemeente Rotterdam & Dona Daria (2013), 'Verslag Expertmeeting Verborgen vrouwen InZicht' (5 pp.).

Globe, L. (1981). *The Dead End. Divorce proceedings in Israel*. Jerusalem: B.A.L. Mass Communication.

Groen, Janny (2012). 'Uitstel behandeling wet tegen polygamie' in: *De Volkskrant*, 17 april 2012 (p. 10-11).

Groen, Janny (2012). 'Ontsnapt aan een 'vieze' oom in Mogadishu' in: *De Volkskrant*, 25 juli 2012 (p. 6-7).

Halime (2012). *Ongeschreven tradities. Een vrouw tussen twee culturen over haar gedwongen huwelijk met haar neef uit Turkije*. Amersfoort: Halime Design.

Inspectie voor de Gezondheidszorg (Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport) (2013), 'Gebruik meldcodes nog onvoldoende' (nieuwsbericht, 3 september 2013), zie:

http://www.igz.nl/actueel/nieuws/gebruik_meldcodes_nog_onvoldoende.aspx (geraadpleegd op 12 september 2013).

Kleijwegt, M. (2010). *Sofia. Verhaal van een verboden liefde*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.

Koster, Yolande de (2013). 'Jeugdhulp Rotterdam in wijken' in: *Binnenlands Bestuur* (website), 26 april 2013, zie:

<http://www.binnenlandsbestuur.nl/sociaal/nieuws/jeugdhulp-rotterdam-in-wijken.9015434.lynkx> (geraadpleegd op 6 oktober 2013).

Leun, J. van der & Leupen, A. (2009). *Informeel huwelijken in Nederland: een exploratieve studie*. Leiden: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden/WODC.

Lünnemann, K.D. & Wijers, M. (2010). *Eergeweld voorbij. Een nieuwe gemeentelijke aanpak van eerge relateerd geweld in Rotterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Musa, S. & Zee, M. (2012). 'Verborgen vrouwen zijn niet dom' in: *Trouw*, 23 september 2012.

NRC Handelsblad (2013). 'Meldcode geweld te weinig gebruikt' in: *NRC Handelsblad*, 4 september 2013.

Oum'Hamed, Fayza (2009). *De uitverkorene. Een importbruid acht jaar lang opgesloten in Nederland*. Amsterdam: Artemis & co.

PvdA Rotterdam Gemeenteraadsfractie (2005). 'Het stille verdriet van tienermeiden in Rotterdam. Huiselijk geweld tegen opgroeiende meiden: de situatie in Rotterdam geschetst en voorstellen om effectiever hulp te bieden'. Rotterdam: PvdA Rotterdam.

Schoon, Maaike. 'Zelfs na scheiding nog geketend' in: *Opzij*, 14 september 2012.

SPIOR (2013). 'Aanpak sociaal isolement moslimvrouwen Charlois, 2010-2012, eindrapportage'. Rotterdam: SPIOR.

Stams, Geert Jan & Peer van der Helm (2013), 'Eigen Kracht-conferentie is onvoldoende onderzocht om verder uitgerold te worden', *Sociale Vraagstukken* (website), 23 maart 2013, zie: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/03/23/eigen-kracht-conferentie-is-onvoldoende-onderzocht-om-verder-uitgerold-te-worden/> (geraadpleegd op 28 september 2013).

Trouw (2012). 'Als alleen Amsterdam al 200 opgesloten vrouwen telt, is er snel landelijke actie nodig' in: *Trouw*, 7 september 2012.

Verwijs, R., Lünnehan, K, Tierolf, R. & Smit, W. (2012). *Evaluatie van de Rotterdamse Meldcode Huiselijk Geweld en Kindermishandeling*. Utrecht: Verwey Jonker Instituut.

Verwijs, R., Lünnehan, K. (2012). *Partnergeweld. Achtergrond en risicofactoren*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Vorthoren, M. (2008). *Hand in hand tegen huwelijksdwang. Een project van Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond*. Rotterdam: SPIOR.

Women's Learning Partnership (2012). *From Fear to Freedom: Ending Violence Against Women* (DVD, English edition), Bethesda: WLP.

Zorg + Welzijn (2011), 'Family Justice Center: 'Niet telkens opnieuw je verhaal vertellen'', *Zorg + Welzijn* (website), 20 april 2011, zie: <http://www.zorgwelzijn.nl/Jeugdzorg/Nieuws/2011/4/Family-Justice-Center-Niet-telkens-opnieuw-je-verhaal-vertellen-ZWZ016945W/> (geraadpleegd in oktober 2013).

Websites

www.rotterdam.nl

www.rotterdam.nl/delfshaven

[overige websites zichtbaar in de voetnoten]

Bijlage 3 –Vragenlijst voor deskundigen

1. In welke organisatie & functie bent u precies werkzaam? En sinds wanneer?
2. Kunt u iets vertellen over de aard van uw werkzaamheden hier bij deze organisatie? (aantal werknemers, type cliënten/bezoekers)
3. Bent u bekend met het begrip 'verborgen vrouwen'?
4. Wat verstaat u zelf onder dit begrip?

Definitie voorleggen en toetsen bij de respondent of die het met deze definitie eens is.

5. Bent u in uw werk (in Delfshaven) de afgelopen 2 jaar in aanraking gekomen met verborgen vrouwen of vrouwen waarvan u vermoedt dat ze verborgen zouden kunnen zijn? Zo ja, hoe en hoeveel? (bij schatting minimale ondergrens)
6. Wat voor type vrouwen betrof dit? (leeftijd, gezinssituatie, achtergrond, bijv. etniciteit/culturele achtergrond, land van herkomst, opleiding, taalbeheersing)
7. Kunt u een aantal voorbeelden geven van verborgen vrouwen waarmee u in aanraking bent gekomen?
8. Wat vond u meest opvallend aan de situatie van deze vrouwen? Waren er dingen die u direct in het oog sprongen?
9. Heeft u enig idee of vermoeden welke factoren of omstandigheden tot deze situatie van 'verborgenheid' voor deze vrouwen hebben geleid?
10. Hoe zijn deze vrouwen op uw pad gekomen? Heeft u bijvoorbeeld de 'verborgenheid' zelf gesignaleerd, hebben de vrouwen zelf om hulp gevraagd, of heeft een derde partij/omstander u op hierop gewezen?
11. Weet u welke aanpak door uw organisatie is gevolgd om deze vrouwen te helpen?

12. Wat is het resultaat geweest van uw aanpak? Zijn de vrouwen die u heeft meegemaakt nog steeds verborgen? (miss succes stories?)
13. Welke middelen en oplossingen (o.a. voorlichting en preventie) worden er momenteel aangeboden om deze problemen het hoofd te bieden en met welk succes?
14. Vindt u dat uw organisatie een rol/taak heeft in bewustwording/preventie/signalering/hulpverlening/aanpak in deze problematiek? Zo ja, welke taak is dat?
15. Vindt u dat er binnen uw organisatie voldoende kennis en capaciteit bestaat om deze rol/taak adequaat te kunnen uitvoeren?
16. Werkt u zelf samen met andere (Rotterdamse) organisaties in deze kwesties? Zo ja, welke?
17. Zou u deze samenwerking kunnen omschrijven? (bij voorkeur ook voorbeelden)
18. Heeft u behoefte aan meer informatie, kennis, vaardigheden, ondersteuning, samenwerking?
19. Wat is in uw ogen de taak van de gemeente op het gebied van voorkomen en bestrijden van het probleem van verboden vrouwen?

Bijlage 4 – Vragenlijst voor verborgen vrouwen/dochters van verborgen vrouwen

1. Zou u misschien iets kunnen vertellen over uzelf?
2. Waar en wanneer bent u geboren? (huidige leeftijd)
3. Uit wat voor familie komt u? (grootte, werk ouders)
4. Hoe bent u opgegroeid? Welke opleiding heeft u gehad? (school, werk)
5. U bent op een gegeven moment getrouwd. Hoe leerde u uw man kennen?
6. Hoe is/was uw huwelijk? Wat waren uw verwachtingen van het huwelijk?
Optioneel:
 - Is het huwelijk voor u de reden geweest om te migreren naar Nederland?
 - Wanneer bent u gemigreerd? Hoelang woont/woonde u al in Nederland?
 - Hoe was het voor u om een nieuw leven te beginnen in een vreemd land?
7. Hoe ziet uw (gezins)situatie eruit?
8. Heeft u kinderen? Zo ja, hoeveel?
 - Gaan zij naar school/peuterspeelzaal/consultatiebureau?
 - Wie brengt hen weg/gaat er met hen mee (ouderavonden)?
 - Contacten met andere ouders?
9. Heeft u gezondheidsklachten? Zo ja, heeft u deze altijd gehad?
 - Welke hulp/behandeling heeft u voor deze klachten? (bezoeken huisarts/etc.)
10. Werkt uw man? Wat doet hij?
11. Werkt u/ heeft u gewerkt? Zou u willen werken?
12. Hoe zijn de huishoudelijke taken verdeeld? Wie beheert het geld?
13. Kunt u iets vertellen over uw dagelijks leven? Hoe ziet een gemiddelde dag er voor u uit? (Boodschappen, toegang internet/telefoon, contact familie/schoonfamilie/vrienden)

14. Als u ergens naartoe wilt, hoe gaat dat dan? Bent u vrij te gaan en staan waar u wilt?
15. Hoe ervaart u uw leefsituatie?
16. Zou u iets veranderd willen zien in uw leefsituatie? Zo ja, wat dan? Welke hulp zou u daar eventueel voor nodig hebben/ gebruik van willen maken?
17. Heeft u ooit (geprobeerd) met iemand te praten over uw situatie?
Zo ja, met wie?
18. Is er toen iets gebeurd? Heeft u hier iets aan gehad?
19. Waarom heeft u (wel/geen) hulp ingeschakeld? Wat denkt u dat de gevolgen kunnen zijn?
 - Bent u bang voor de (mogelijke) gevolgen als u hulp vraagt?
 - Waar bent u dan precies bang voor?

Bijlage 5 – Beknopte CV's van de onderzoekers

- Shirin Musa is oprichter, directeur en de drijvende kracht achter Femmes for Freedom. Zij is jurist in opleiding en ervaringsdeskundige. Zij dwong als eerste Nederlandse moslimvrouw een religieuze echtscheiding af in de Nederlandse rechtbank. In korte tijd heeft zij in de Nederlandse samenleving het begrip huwelijkse gevangenschap geïntroduceerd en politiek geagendeerd. In april 2012 heeft zij de plenaire behandeling van het wetsvoorstel huwelijksdwang, polygamie en genitale verminking laten tegenhouden en door middel van haar campagne 'amendement voor vrije en blije vrouwen' gepleit voor uitbreiding van dit wetsvoorstel met huwelijkse gevangenschap. Deze campagne leidde ertoe dat de Tweede Kamer in oktober 2012 heeft ingestemd met het amendement Arib-Hilkens waarin ook het begrip 'huwelijkse gevangenschap' en achterlating van partner of kind onder de strafbaarheid van het algemene dwangartikel van artikel 284 van het Wetboek van Strafrecht vallen. Naar aanleiding van de publiciteit over de zaak 'Sarah'⁴⁰, dankzij de politieke lobby van Shirin, heeft de Tweede Kamer ingestemd met het opzetten van een 'knooppunt huwelijksdwang'. Zij is op diverse fronten (grassroots, juridisch, politiek, wetenschappelijk en in de media) actief om de noodzakelijke verandering in gang te zetten; zij schrijft regelmatig opiniestukken, zoals het opiniestuk *Verborgten vrouwen zijn niet dom* (Musa & Zee, 2012) waarin zij pleit voor een brede definitie van 'verborgen vrouwen'. Shirin's werk wordt vernieuwend en succesvol gevonden en daarom heeft zij in een jaar tijd de *Women Inc Cordaidprijs*, de *Red Hot Women Award*, de *Aletta van Nu 2012* en de *Leah Globe Award* uitgereikt gekregen. In 2013 heeft zij de zienswijze en het succes van Femmes for Freedom in het Israëlische parlement toegelicht en huwelijkse gevangenschap op de Commission on the Status of Women bij de Verenigde Naties in New York geagendeerd. Shirin is sinds 8 maart 2013 als directeur in dienst van Femmes for Freedom.
- Drs. Elja Diepenbrock studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij volgde onder andere vakken op het gebied van bestuurskunde, gender en vrouwenemancipatie, management en Europese zaken. Elja studeerde af op interactieve beleidsvorming en sociale participatie in twee Nederlandse regio's. Tijdens zijn studie schreef hij ook een publicatie over de *Emancipatie Effect Rapportage in Nederland* en het boek *Evacuatie 1995: Crisis in de crisisteam, Bestuurders en Ambtenaren onthullen*. Verder was hij tijdens zijn studie actief in meerdere Nederlandse jongerenorganisaties en was hij bijvoorbeeld voorzitter van het *Organizing Bureau of European School Student Unions*. Bij de gemeente Amsterdam werkte hij voor meerdere stadsdelen, om uiteindelijk voor de wethouder Grote Stedenbeleid het procesmanagement *Urban2* in te vullen. Elja Diepenbrock gaf NT2 en inburgeringcursussen aan nieuwkomers, evenals

⁴⁰ Zie uitzending actualiteitenprogramma *Nieuwsuur*, 13 augustus 2012; en J. Groen, 25 juli 2012.

trainingen in Empowerment aan vrouwen en multiculturele groepen. Tevens was hij actief als cursusleider en trainingsacteur, als keynote speaker op internationale conferenties en als onderzoekscoördinator voor de EU programma's Socrates, Leonardo, Interreg en Daphne. Na o.a. een opdracht voor het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers, is hij sinds december 2012 onder meer werkzaam als freelance Quality Expert voor de Europese Commissie om bij te dragen aan een instrumentarium om genderongelijkheid beter te kunnen analyseren en het EU vrouwenbeleid te verbeteren. Elja Diepenbrock is vanaf het begin betrokken bij Femmes for Freedom en is als adviseur aan de organisatie verbonden.

- Dr. Esther van Eijk is jurist (Nederlands Recht, Universiteit Leiden) en rechtsantropoloog. Tijdens haar rechtenstudie deed zij onderzoek naar de mogelijkheden van implementatie van het VN-Vrouwenverdrag (CEDAW) in Nederland. Dit resulteerde onder meer in de publieksgerichte publicatie *Met Recht een Vrouw – Het VN-Vrouwenverdrag toegelicht* (Winde Evenhuis & Esther van Eijk, Amsterdam: Greber Uitgeverij). Esther werkte als Project Development Manager voor een Palestijnse NGO in Jeruzalem op het terrein van mensenrechten en gender. Terug in Nederland voltooide zij een bachelor in Arabische Talen & Culturen en specialiseerde zich in islamitisch recht. Dit resulteerde in een promotieplek aan de Universiteit Leiden. 19 september 2013 heeft zij haar proefschrift over het Syrische familierecht verdedigd. Haar expertise en onderzoeksinteresses liggen op het gebied van rechtssociologie, familierecht, islamitisch recht, gender en mensenrechten, in het bijzonder op het kruisvlak tussen wetenschap en maatschappelijke praktijk. Esther van Eijk was namens de Leiden University Centre for the Study of Islam and Society (LUCIS) nauw betrokken bij het eerste Femmes for Freedom symposium (mei 2012) en heeft vanuit haar expertise input gegeven in het rondetafelgesprek over het wetsvoorstel huwelijksdwang in de Tweede Kamer.

Auteurs

Shirin Musa
Elja Diepenbrock
i.s.m. Esther van Eijk

In opdracht van

Delfshaven

Deelgemeente van Rotterdam

Vormgeving: Anne-Sophie van der Spek
foto omslag: Gohar Dashti
www.gohardashti.com